

Судова Вишня на початку ХХ століття⁶¹⁴

Першу письмову згадку про Вишню (так місто називалося до 1545 року) знаходимо у Галицько-Волинському літописі у 1230 році.⁶¹⁵ У ній повідомляється про пересторогу тисяцького Дем'яна князеві Данилові Романовичу про змову проти нього місцевих бояр та плани убити його в місцевому замку.

У 1368 році місто отримало магдебурзьке право, разом з правом від короля на купівлю цієї землі польським шляхтичем Пйотрем Кміта (пол. Piotr Kmity), а в інших джерелах право на вїтівство отримав Йоан з Дембиці. У подальшому місто отримувало нові привілеї у 1537, 1545, 1553, 1576, 1578, 1639 та 1765 роках⁶¹⁶.

На той час поселення було типовим середньовічним укріпленням: оточене ровом, валом і парканом, захищене також навколишніми ставками, річками та болотами. Місто мало три підйомні мости з 4 баштами. Остання з веж стояла ще у 1839 році.

Перша згадка про те, що Вишня стала місцем розгляду судових справ відноситься до 1393 року, коли руські бояри та урядовці розглядали справу

⁶¹³Sądowa Wisznia //Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, vol. 10, eds. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warsaw, p. 361. URL: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_X/; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, vol. II A, ed. Geoffrey P. Megargee, p. 785.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 2, eds. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 1118.

⁶¹⁴URL: <https://photo-lviv.in.ua/nide-takykh-dorih-nemaie-iak-v-liubkyh-okolytsiakh-sudovoi-vyshni-abo-tradytsiia-mistsevykh-shliakhiv-z-druhoi-polovyny-khikh-stolittia/> (дата звернення: 01.05.2023).

⁶¹⁵ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://litopys.org.ua/litop/lit23.htm>

⁶¹⁶URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/S%C4%85dowa_Wisznia/ (дата звернення: 05.05.2023).

власності на село Новоселиця у Теробовлянській волості⁶¹⁷. У подальшому від від 1545 року тут почали відбуватися сесії шляхетського суду Перемиської землі, звідки виник прикметник «судова». Лише у 1741 році вперше у документах з'являється назва «Судова Вишня» (Sądowa Wisznia), щоб відрізнити її від інших подібних поселень: Бенькова Вишня біля Рудок, Годовишня біля Городка, Вишенька біля Крукеничів. Через це невірними є спроби пояснення походження назви міста від однойменної назви садового дерева чи тлумачення про те, що тут «судили і вішали» людей.

Сім'я Марса гербу Нога – останні власники Судової Вишні⁶¹⁸

Свою теперішню назву містечко отримало після того, як від 1545 року тут почали відбуватися щорічні виїзні суди Перемиської землі. У Судовій Вишні збирався Генеральний Сеймик Руського воєводства, куди приїздила шляхта Львівської, Перемиської, Сяноцької, Жидачівської, а подекуди Галицької та Холмської земель вирішувати питання воєводства і обрати делегатів на коронний Сейм.

⁶¹⁷Головацкій Я. Памятники дипломатического и судебного-дѣлового языка русского въ древнемъ Галицко-Володимирскомъ княжествѣ и в смежныхъ русскихъ областяхъ, въ XIV и XV столѣтияхъ; 1867 г. Львовъ: Тип. Ставропиг. Инстит. — С. 13. URL: https://archive.org/details/pamyatniki_diplomaticheskogo_i_sudbno-delovogo_yazyka_russkogo/page/12/mode/2up

⁶¹⁸ URL: <https://forum.ioh.pl/viewtopic.php?t=22702> (дата звернення: 05.05.2023).

Про місцевий Сеймик пише Вінцент Поль у своїй поемі «Pamiętnik J.M. Benedykta Winnickiego», третя частина якої називається «Sejmik generał województwa Ruskiego. Odprawiony 1766 r. w Sądowej Wiszni»⁶¹⁹.

У XVII-XVIII століттях Судова Вишня була одним з малярських центрів Руського воєводства, поруч з Самбором, Жовквою, Радружем. Тут сформувалося коло малярів, яких мистецтвознавці називають Судовишнянською іконописною школою. Її розквіт припадає на XVII століття. Серед найбільш відомих її представників Яцько з Вишні, Ілля Бродлакович, Йоаким Борисевич.

До першого поділу Речі Посполитої Судова Вишня була королівським вільним містом, де постійно резидував староста. Проте наступні півтора століття Судова Вишня перебувала у власності різних шляхетських родів.

З 1 листопада 1918 до травня 1919 р. Судова Вишня знаходиться у складі ЗУНР, а від травня 1919 до 15 травня 1923 р. – у підпорядкуванні тимчасової адміністрації Польщі, яка була ухвалена за підсумками Паризької мирної конференції 26 червня 1919 р.

Від 15 травня 1923 до 16 вересня 1939 р. місто входило до складу Львівського воєводства Другої Речі Посполитої.

У 1941-1944 роках – адміністративний центр крайкомісаріату Судова Вишня у складі Дистрикту Галичина Генерал-губернаторства.

24 липня 1944 р. Судова Вишня була окупована радянськими військами.

Протягом 1939-1941 та 1944-1959 років місто було центром Судово-Вишнянського району Дрогобицької області УРСР.

У 1959-2020 роках Судова Вишня входила до складу Мостиського району Львівської області спочатку УРСР, а від 1991 року – України.

Судова Вишня в період німецької окупації⁶²⁰

⁶¹⁹Pamiętniki Imci Pana Benedykta Winnickiego : w 3 częściach. – 1926. URL: <https://polona.pl/item-view/b78926ef-5693-46d4-b1cf-37acc7748d47?page=11>

⁶²⁰Okres okupacji niemieckiej-Sądowa Wisznia-z tyłu za czołgiem widać ogrodzenie PSO. URL: <https://forum.ioh.pl/viewtopic.php?t=22702>

Єврейська громада та Голокост⁶²¹

Перші євреї з'явилися в Судовій Вишні (Судова Вишня) в середині XVI ст. Спочатку вони були залучені до управління заїжджими дворами та тавернами. У 1880 році в місті проживало 1100 євреїв, що становило бл. 28% всього населення. Наприкінці 19 століття їх кількість зросла до бл. 1300 – 30% населення. Однак у 1921 році єврейська громада скоротилася до 1039 осіб (24,7%), що було пов'язано як з військовими діями, так і з посиленою міграцією.

Печатка Рабина Лейби Бабада з Судової Вишні. Печатка Єврейської громади Судової Вишні в документі 1935 р. Печатки на документах місця Гені Меллер-Гольдман з Лондону, чий дід Яків Фрейліх був членом єврейської громади Судової Вишні.⁶²²

У другій половині XIX століття Судова Вишня була звичайним галицьким містом із телеграфом і поштою. Життя вирувало довкола ремісництва й торгівлі, почали з'являтися фабрики. Традиційними у житті міщан залишались ярмарки – у середу після нового року, у середу після Зелених свят, а також 26 липня та 29 вересня. Торгівля перебувала переважно у руках євреїв. Продажем дерева займався Мойсей Шторх, спеціями торгували Шімель Деген, Генрик Дейліх, Міхал Добжанський, Якуб Гутманн, а спеціями і винами – Фердинанд Куля. Торгівля збіжжям перебувала у руках Лемля Лібермана і Каселя Охренштейна; залізо продавав Давід Готлеб.⁶²³

Статут єврейської громади у Судовій Вишні у 1898 році затвердив рабин Шмуель Бабад. У 1903 році на конференції рабинів Галичини у Судовій Вишні місцевий рабин Шалом Га Коген Йоллес був одним з десяти найвпливовіших

⁶²¹ Sądowa Wisznia Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s. 361. URL: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_X// (дата звернення: 02.05.2023); The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, s. 785. The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1118.; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/994-sadowa-wisznia/99-historia-spoleczności/137988-historia-spoleczności//> (дата звернення: 02.05.2023).; Мар'ян Хомяк Кава, мило і паркет. URL: <https://zbruc.eu/node/60677>

⁶²² Рабини і інші відомі люди єврейської громади м. Судова Вишня. URL: <http://www.tureizahav.lviv.ua/ua/svjati-miscja-galychny/starovynni-synagogy/rabyny-mistechka-sudova-vyshnja.html>

⁶²³ Burger J. Galicyjska księga adresowa obejmująca adresy fabrykantów, przemysłowców, przedsiębiorstw górniczych, artystów, kupców i t. p. posiadających swe zakłady w Galicyi. Lwów, 1896. S. 272. URL: https://bazybg.uek.krakow.pl/cyfrowa_pliki/czasopisma/6838/Djvu/6838.pdf

делегатів. Серед настоятелів місцевої релігійної громади (кагалу) у кінці ХІХ-початку ХХ століття був Мойзеш (Мойсей) Сторч, а одними з останніх – Арон Мозес і Беш Вайденбаум.

Основну статтю доходів єврейського кагалу у Судовій Вишні складала прибутки з ритуального забою худоби (для приготування кошерного м'яса). 20 березня 1933 року мостиський староста Міхал Сенкевіч направив лист у воєводське управління щодо бюджету єврейської гміни Судової Вишні за 1932 р., а також новозатверджений проект бюджету на 1933 р. та скарги рабина Лейби Бабада. Прибутки єврейської громади у 1933 році становили 17 802 злотих. Основною статтею надходжень був ритуальний забій тварин, що приносив у рік 14 311 злотих. З забою худоби різного гатунку надходило 10 876 злотих (у 1932 році — 10 923), з дробу різного гатунку — 3 434 зл. Друга стаття доходів — лазня, з якої поступало 1880 злотих. Загалом видатки кагалу у 1933 році становили 17 735 злотих.

Євреї у Судовій Вишні, 1932 р.⁶²⁴

Сіоністський рух активно включився в місцеве життя в 1902 р. Проте місцеве населення залишалося під значним впливом консервативних кіл.

Перед початком Другої світової війни у Судовій Вишні мешкало близько 2 тисяч євреїв. Ймовірно, що до Другої світової війни більшість євреїв на чолі з рабином у Судовій Вишні були підпорядковані рабину Чорткова, на той час як меншість підпорядковувалась рабину у Белзі. Вони жили закритою громадою і мали дві синагоги (велику і малу), школу, ритуальну лазню, цвинтар. Також вони володіли крамницями і перукарнею. З документів відомо, що у 1870—

⁶²⁴Хом'як М. Єврейська гміна Судової Вишні: бюджети 1932–35. URL: <https://zbruc.eu/node/88152>

1876 роках учителем у єврейській школі при синагозі був Якуб Ключер «Школьнік».

З тильної сторони ратуші, що добре видно з боку церкви Святої Трійці знаходиться прибудова, у якій перед Другою світовою війною розміщувалася велика синагога. Таке рішення зумовлено тим фактом, що згідно тодішніх правил євреї не мали права володіти землею, а тому святиня була побудована на землі міста. На території колишньої Сільгосптехніки, поруч з Папірнею та очисними спорудами знаходився єврейський цвинтар (кіркут), про що сьогодні нагадують лише поодинокі мацеви.

Голокост

У 1942 році в Судовій Вишні було проведено три операції із знищення євреїв. Перша така «акція» відбулася 15 квітня 1942 р., коли бл. 450 євреїв

загнали до Янівського табору у Львові. Більшість людей, депортованих під час другої операції, також потрапили до Янівського табору, а інших відправили до табору смерті в Белжець.

На початку грудня 1942 року останніх євреїв, що залишилися в місті, переселили (разом із мешканцями Гусакова, Яніва, Краківця, Крукеничів та Мостиська до гетто у Яворові), яке було створене 10 листопада 1942 р.

Розташовувалося гетто у південній частині міста і було огорожене колючим дротом. Після операції депортації кількість в'язнів зросла до бл. 6000.

В'язні гетто були змушені переживати жахливі антисанітарні умови життя, що незабаром призвело до епідемії тифу, яка забрала життя 1500 осіб.

16 квітня 1943 р. гетто в Яворові було ліквідовано – понад 3500 євреїв було вбито на місці, бл. 2500 незабаром після цього, а інші були вбиті протягом наступних кількох днів. Тільки бл. 200 полонених залишилися живими. Наприкінці квітня 1943 року їх переселили до трудового табору по вулиці Янівській у Львові.

Панорама Східниці з нафтовими свердловинами. 1904 р.⁶²⁶

Східниця – селище міського типу у Львівській області України. Адміністративний центр Східницької селищної громади, Дрогобицького району. Бальнеологічний курорт національного значення імені Омеляна Стоцького.

На місці сучасної Східниці у часи Київської Русі існувало поселення «Золота Баня». Недалеко від нього стояла фортеця Тустань.

Новий період в історії Східниці відкрився 1858 р., коли розпочалася промислова розробка родовища нафти. Її, так як і в Бориславі, почали видобувати із копаних ям-криниць глибиною до 40 м. У 1850-1860 рр. власницею Східниці була Магдалена Іллюкевич (з дому Гольденберг), а в 1870-х рр. власником Східниці був німецький князь Франц Карл Гюнтер I фон Шварцбург Зондерсгаузен (1830-1909). Перша нафтова свердловина Східниці

⁶²⁵ Schodnica // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wieku», 1889. – Т.Х. – S. 383. – S. 383-384. http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_X/383; *Історико-культурні пам'ятки Борислава і Східниці*. Путівник / Автори-упорядники О. Микулич, Р. Тарнавський. – Львів: Карти і Атласи, 2017. – 112 с.; *Нариси з історії Східниці* / Наук. редактор Л. Тимошенко; секретар Б. Лазорак. – Дрогобич: Коло, 2013. – 404 с.; *Історико-культурні пам'ятки Борислава і Східниці*. Путівник / Авториупорядники О. Микулич, Р. Тарнавський. – Львів: Карти і Атласи, 2017. – 112 с. URL: <https://boryslavrada.gov.ua/wp-content/uploads/2019/07/2017-05-03.pdf>

⁶²⁶ URL: <https://kresy.org.pl/9444986,foto.html?idEntity=8904093>

«Магдалена» глибиною 161 м була пробурена 1872 р. промисловцем Кнауером, з якої видобували 11 великих бочок нафти на добу. На початку 1880-х рр. Східницю купив граф Ксаверій Замойський, як придане для його доньки Марії, в заміжжі княжни Любомирської. Молоде подружжя Марія і Адам Любомирські розпочали у Східниці значну нафтовидобувну та переробну діяльність.

Більш докладні відомості про початок нафтового промислу в Східниці опублікував відповідальний редактор та видавець дрогобицької газети "Kurjer Drohobuski", єврей Аарон Жупнік. Як виявилось, все почалося з офіційних переговорів між власниками східницької землі та капіталовкладниками. В середині 1870-х рр. спеціалізовані гірники - "першопрохідці" планово шукали в Східниці поклади озокериту, або так званої в народі "скельної олії". Проте замість неї гірники натрапили на численні поклади нафти, яка в низинних місцях підходила до поверхні. Згодом цю інформацію отримав геніальний інженер Станіслав-Антоній Щепановський (1846-пом.1900), який у 1879 році особисто прибув до Східниці і вперше відкрив та оприлюднив основні поклади нафти.

Східниця, 1900 р.⁶²⁷

На межі 1879-1880 р. княжна Марія Любомирська (з Замойських), яка тоді володіла Східницею та Уричем надала панові Щепановському у різних місцях Східниці території для проведення пошукового буріння. У 1893 році С. Щепановський одночасно пробурих кілька десятків потужних нафтових свердловин, після чого запатентував над ними власні нафтові шибі. Таким чином, С. Щепановського слід вважати родоначальником комерційної

⁶²⁷ URL: <https://kresy.org.pl/8993910,foto.html?idEntity=8904093>

нафтовидобувної справи у Східниці, а від його перших бурових веж і слід починати відлік нафтового промислу Східниці в цілому.

Услід за буровими розвідками С. Щепановського вглиб Східниці просувалися нафтові картелі з усієї Австро-Угорщини, що, врешті, й увійшло в історію як "нафтова гарячка", яка бездумно провокувала гонитву за викачуванням нафти в новому локальному родовищі. В цілому, концепція роботи фірми пана Щепановського полягала у національному або, правильніше, державному напрямку, при якому для буріння та розвідок залучалися виключно фінансові активи державної Галицької ошадної каси.

За даними, які подає Літописець Вячеслав, у Східниці першими офіційно зареєстрованими нафтовими магнатами, внесеними до світового реєстру, були пани Шварцбург, Зондерсгаузен, а трохи згодом – Бартфельд, Бікандрот, Гартемберг. Щоправда, звиривши ці прізвища з відповідними джерельними свідченнями тієї доби, бачимо, що частина прізвищ відсутня або ж взагалі перекручена. Навіть теза, яка досі популярна в літературі, що капітал нафтових копалин перебував виключно у єврейських руках, є неточною.

Перетворення промислового селища на унікальну карпатську оздоровницю відбулося завдяки українському інженеру, нафтовику, першовідкривачу східницьких мінеральних джерел Омеляну Стоцькому.

23 квітня 1976 р. Радою Міністрів УРСР Східницю було визнано курортом і зроблено висновок про можливість будівництва тут оздоровниці не менш як на 30 тисяч місць, а 9 січня 1986 р. Постановою Ради міністрів СРСР смт. Східницю було визнано ще й загальносоюзним курортом.

Без перебільшення Східниця – живодайна перлина Українських Карпат та маленька українська Швейцарія.

Єврейська громада⁶²⁸

Наприкінці 19 століття село Східниця перетворилося на місто з відкриттям покладів нафти. Більшість жителів працювали в нафтовій промисловості і лише деякі люди все ще були зайняті в сільському господарстві.

Перші єврейські родини оселилися в Східниці в середині 19 століття. Їх члени були піонерами нафтової промисловості. Деякими нафтовими свердловинами володіли євреї, на інших вони працювали адміністраторами та кваліфікованими робітниками, головним чином бурильниками та операторами парових машин. Серед видатних власників кількох нафтових компаній була, наприклад, родина Гартенбергів. У 1895 році Моше Гартенберг почав буріння нафтових скважен в Східниці. Родина Бакенротів також відіграла важливу роль у розвитку нафтової промисловості в місті. Крім роботи в нафтовій промисловості, євреї займалися торгівлею (металевими виробами) і дрібними ремеслами. Вони також були основними власниками та операторами

---

⁶²⁸Schodnica [w:] JewishGen [online] https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00357.html; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, s. 756.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1150.; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s. 383.

залізничної лінії, що сполучала Східницю з сусідніми містами Бориславом і Дрогобичем.

Наприкінці 19 століття в Східниці проживало 50 єврейських сімей - дані 1880 року вказують на кількість 122 євреїв, які становили близько 12% населення від усіх жителів (988).

Євреї Східниці не становили самостійної громади, але належали до єврейської громади Дрогобича. Але це не означало, що вони не були незалежними. Родина Бакенротів побудувала «Велику синагогу» в Східниці. У

Моше Гартенберг

місті також була заснована невелика синагога, цвинтар і міква (ритуальна лазня). За традиційну освіту відповідав рабин Авраам Китайгородський, який заохочував молодих чоловіків навчатися в бет гамідраш.

Під час Першої світової війни, коли російська армія просувалася вглиб країни, багато єврейських біженців проходили через Східницю на шляху до Угорщини. Їм допомагала місцева єврейська громада.

У 1921 році єврейське населення зросло до 689 із 2726 жителів, тобто близько 25 відсотків. 25 членів цієї громади працювали на різних посадах у нафтовій промисловості, а ще 20 працювали некваліфікованими

робітниками. Натомість за даними 1928 року 9 єврейських родин займалися сільським господарством.

У міжвоєнний період у Східниці також існували філії єврейських організацій, таких як WIZO або кібуц руху He-Haluc Pioneer. До 1939 року рабином був Моше Ейхенштайн, син рабина Єшуа.

У 1930-х роках у Східниці, як і в усій країні, посилювалися антисемітські напади. Восени 1936 року польська молодь напала на євреїв під час різдвяної молитви. П'ятьох нападників затримали, але під час суду всіх виправдали. Антиєврейська політика позначилася і на економічних питаннях – у 1937 році лише дві м'ясні крамниці мали ліцензію на продаж кошерного м'яса. Тим не менш, у 1939 році до місцевої міської ради було обрано 2 євреїв, 7 поляків і 2 українців.

Станом на 1939 р. у Східниці проживало 4080 осіб, з них 1970 українців, 1200 поляків, 900 євреїв та 10 німців. Діяла 3-річна промислова школа та численні професійні і громадсько-культурні товариства, спілки різних національностей та віросповідань.

У вересні 1939 року, з приходом Червоної армії почалась націоналізація нафтових свердловин і відповідних установок торкнулася багатьох членів єврейської громади, які працювали в нафтовій промисловості. Деякі з них, такі як інженери, бурильники та інші робітники, продовжували свою роботу, а деякі навіть займали важливі посади. Купці поступово ліквідували свої цехи, більшість ремісників об'єднувалися в кооперативи. Радянське громадянство

було надано в 1940 році, але багатьом раніше заможним єврейським родинам видали документи, що посвідчують особу, що обмежувало їх пересування, а отже, ускладнювало пошук роботи. Значну роль в управлінні установами ради відігравали місцеві євреї-комуністи.

Німці знову увійшли до Східниці 1 липня 1941 року, і одразу ж почався триденний погром.. Декого по-звірячому вбили в Східниці, але більшість вивезли в сусідній ліс і там убили. За три дні було вбито 200 євреїв.

У серпні 1941 року, після ліквідації кількох громад у сусідніх селах, деякі євреї зі Східниці вирішили переїхати до більших громад у Дрогобичі та Бориславі, вважаючи, що там їхнє життя буде менш загрозливим.

Восени 1941 року в Східниці було ще 280 євреїв. Проте хвороби, голод і численні вбивства зменшили їхню кількість. У серпні 1942 року 60 осіб було схоплено і відправлено до Борислава, звідки перевезено до табору смерті в Белжець. 22 жовтня 1942 року решті 140 євреїв було наказано покинути Східницю та переїхати до трудових таборів у сусідньому місті. Східниця тоді була оголошена "Judenrein".

Дерев'яна синагога, тепер Дім молитви. Східниця, 2011 р. Фото І.Рубаник.

Ринкова площа в Тартакові, 1915 р.⁶³⁰

Уперше письмова згадка про Тартаків подана у документі 22 грудня 1415 року. Цього дня, перебуваючи у Белзі, князь мазовецький Земовит IV (1352—1426) надав три села у Сокальському повіті плоцькому воєводі Прандоті (Прендоту) з Желязної і Желехлінки (помер 1465/1466 р.) та його брата Анджею на прізвисько Грот. Наступна згадка про Тартаків відноситься до 1426 року, де в документі князів Белза Земовита V і Владислава, виданому в Сокалі вирішуються справи розмежування володіння Готгарда⁶³¹.

1685 р. на прохання власника поселення магната Щасного Казимира Потоцького Тартаків отримав привілей і права містечка (магдебургію). Король Ян III Собеський дозволив щорічно проводити у містечку чотири ярмарки (з участю купців німців, французів, татар, турків, які привозили товари) тривалістю по два тижні, щотижня в п'ятницю — торг.

1890 р. населення міста разом з двірським обшаром нараховувало 1280 мешканців, у тому числі 277 римо-католиків, 212 греко-католиків, 790 юдеїв.

На 1.01.1939 проживали:

Тартаків Місто – 1790 мешканців, з них 250 українців-грекокатоликів, 90 українців-римокатоликів, 450 поляків, 1000 євреїв;

⁶²⁹ Tartaków // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wieku», 1892. – Т. XII. – S. 216. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/216

⁶³⁰ URL: <https://kresy.org.pl/10258865,foto.html>

⁶³¹ Оксана Лобко. Історія родини Тшчінських – перших власників Тартакова. URL: <https://krystynopol.info/istoriya-rodyny-tshtsinskyh-didychiv-tartakova/>

Тартаків Село – 1290 мешканців, з них 1030 українців-грекокатоликів, 190 українців-римокатоликів, 60 поляків, 10 євреїв;

Тартаковець – 1010 мешканців, з них 660 українців-грекокатоликів, 350 українців-римокатоликів, 20 поляків, 10 євреїв⁶³².

27 вересня 1939 року відповідно до Пакту Молотова – Ріббентропа територія гміни була зайнята радянськими військами, 17 січня 1940 року включена до Сокальського району Львівської області, а у 1941-1944 роках входила до Дистрикту Галичина.

1941 р. гітлерівські війська піддали артилерійському обстрілу поселення Тартакова. Пожежа, що виникла, знищила багато будинків, і, по суті, містечко припинило існування. Відродилось воно після війни вже як частина одного із сіл Сокальського району.

Тартаків, єврейські крамниці. 1915 р.

Єврейська громада⁶³³

Євреї були одними з перших поселенців Тартакова, можливо, навіть більшістю. На рубежі XVII-XVIII століть тут діяла організована громада, в якій з часом домінували хасиди з Белза. Власник Тартакова Салезій Потоцький дозволив заснувати в місті єврейську друкарню. Проте приблизно в 1754 році він наказав закрити її і передав друкарню єзуїтам.

⁶³² Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден: Отто Гаррасовіц, 1983. – С. 81, 122. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

⁶³³ The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, s. 830.; Rąkowski G., Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, s. 206.; Tartakow, [w:] The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 3, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1296.; Tartakow, [w:] Hołokost na території SSSR, red. I. A. Altman, Moskwa 2009, s. 966.; Tartaków, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1892, ss. 216–217. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/216; URL: <https://www.esjfcemeteries.org/survey/tartakiv-jewish-cemetery/>; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/t/973-tartakow/99-historia-spoleczności/138153-historia-spoleczności>

У 1880 році в Тартакові проживало 779 євреїв, що становило 63% населення (загалом 1238 осіб). У 1914 році з 2400 жителів було 1400 євреїв. Під час Першої світової війни громада стала жертвою насильства з боку козаків і черкесів, що служили на боці Росії. Також була епідемія тифу.

Перепис 1921 року показав 1039 євреїв з 1486 жителів – 69,9% від загальної кількості.

У настроях був помітний як вплив сіонізму, так і асиміляційні прагнення – більшість єврейських дітей відвідували польські школи.

Джерелом прибутку була торгівля (бавовняні тканини, будівельний матеріал, худоба, ліс, сільськогосподарські машини, скло та порцеляна, зерно, залізо та різні вироби), ремесла (лимарство, колісне, кравецьке, канатне, столярне, шевське), гастрономія (чайна, бійня).

Виробництвом займались: круп'яна фабрика М. Röhra, млин – А. Gertla, олійниці – К. Крама і І. Röhra, пекарня – І. Waldmana. М'ясним виробництвом займались А. Auster, Ch. Gertel і Н. Guss. Годинникарська майстерня – Н. Schmucklera.⁶³⁴

Радянська окупація 1939 р. перервала економічну та соціальну діяльність євреїв. У червні 1941 року після сильного обстрілу в місто увійшли німці. Переслідування почалися майже одразу. 173 євреї були вбиті, решта були піддані примусовій праці. Невдовзі, також у червні 1941 року, у відплату за вбивство невідомого німецького офіцера німці розстріляли ще 83 людини – євреїв, поляків та українців. Кінець громади настав у жовтні 1942 року. Останні 900 осіб було відправлено до концтабору в Белжець, а частину до новоствореного гетто в Сокалі.

Тартаків, територія єврейського цвинтаря⁶³⁵

⁶³⁴ Księga Adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa, Warszawa 1930, s. 799. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/6492/edition/11649/content>

⁶³⁵ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Спочатку він з'являється на картах Wojskowy Instytut Geograficzny (WIG) 1939 року.

Топорів, 2012 р.

Топорів вперше згадується у письмових документах за 1605 рік, де йдеться про нього як про містечко, якому надане магдебурзьке право.[3]

Містечко засноване сприянням власника – шляхтича Яна з Тенчина. Тривалий час було власністю родини Тенчинських.

Містечко «Торогов» зображене на карті України Гійома де Боплана 1650 року.⁶³⁷

415

Єврейська громада⁶³⁸

Євреї почали селитися в Топорові з моменту його заснування у 1603 р. У той час Анджей Течинський надав їм перші привілеї, такі як дозвіл на будівництво та володіння будинками, продаж товарів, варіння та продаж пива. Також отримали дозвіл на будівництво синагоги. Заступництво власників міста, однак, не запобігало випадковим погромам, спричиненим військами, розташованими в околицях міста, або місцевими бандитами. У 1635 році військовий ескадрон збунтувався, знищивши багато будинків, як християнських, так і єврейських, і осквернивши синагогу. Багато жителів було поранено, а деякі вбиті⁶³⁹.

⁶³⁶ Toporów 1, miasteczko, pow. brodzki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1892. — Т. XII. — S. 399. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/399

⁶³⁷ Карта Боплана квадрат – 2-4. URL: <http://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karta-boplana/karta-boplana-kvadrat-2-4>

⁶³⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s. 400. http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/399; URL:<https://www.esjf-cemeteries.org/survey/toporiv-new-jewish-cemetery/>;

<https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/t/1025-toporow/99-historia-spoleczności/138163-historia-spoleczności>

⁶³⁹ The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 3, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1314.

Незважаючи на ці події, єврейська громада продовжувала зростати. У 19 столітті єврейська громада становила чверть усього населення. У 1880 році в Топорові проживало 1139 євреїв, що становило 33 відсотки населення від усіх жителів (3460). У наступні роки єврейське населення залишило місто. Це було пов'язано з кількома пожежами, які сталися в той час, зокрема у 1884 і 1903 роках, коли понад 200 єврейських сімей втратили все, включно з будинками⁶⁴⁰.

Топорів, синагога. 2013 р.⁶⁴¹

Але після другої пожежі 1904 року багато єврейських родин зубожіли і почали покидати місто. Зменшення населення продовжувалося під час Першої світової війни, після чого до 1921 року єврейське населення зменшилося до 689 осіб (20% від загальної чисельності).

До кінця 18 століття євреї Топорова підпорядковувалися громаді в Бродах, але з 19 століття вони утворили самостійну громаду. Більшість із них схилилася до хасидизму. У місті, поряд із синагогою, був молитовний дім, заснований хасидами з Белза та іншими з Олеська, Стратина та Гусятина-Ружина. Хасиди користувалися впливом у цьому районі та представляли євреїв у міській раді. У 1896 р. рабином став Мезулам Залман Йозеф Зільберфарб (Meszulam Zalman Josef Zilberfarb), онук Адмоєра з Олеська. Він обіймав посаду до самої смерті, під час Другої світової війни – його вбили в Белжеці.

⁶⁴⁰ Toporów JewishGen. URL: http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00253.html; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 3, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1314; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1884, s. 400.

⁶⁴¹ URL: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Toporiv_\(03\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Toporiv_(03).jpg)

Zgliszczka po pożarze Toporowa.

Fot. Buxdorf, Brody.

Руїни після пожежі. Топорів, 1904 р.⁶⁴²

417

У 19 столітті багато євреїв у Топорові були зайняті у виробництві та експорті глиняного посуду, яким місто славалося. Інші займалися виробництвом та продажем деревини. Один із них, Шмуель Фінкель, торговець лісом, був головою місцевого громадського комітету до Першої світової війни.

У той час єврейські робітники заснували в центрі міста «Яд Харуцим» („Jad Harucim”) і однойменний молитовний будинок.

У Топорові розвивався сіоністський рух. Перший філіал був створений у 1923 р., а наступні – у 1925 та 1930 рр. У 1924 р. у місті було створено театральний гурток, який, незважаючи на несхвалення рабина, ставив вистави⁶⁴³.

Під час радянської окупації 1939-1941 рр. соціально-економічне становище Топорова змінилося. Більшість людей були змушені залишити свою поточну діяльність і шукати роботу в місцевій раді чи кооперативі. Багаторічні ремісники не могли знайти роботу. У 1939 році в місті була створена народна школа з основною мовою їдиш, культурне життя розвивалося без особливих перешкод.

⁶⁴² „Nowości Illustrowane”. 3, s. 11, 1904.

URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/424915/edition/400143/content>

⁶⁴³Toporów Jewish Gen URL: http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00253.html;
The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 3, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1314.

24 червня 1941 року солдати Вермахту увійшли в Топорів. Одразу заарештували деяких євреїв, зокрема Раббі Зільберфарба, ув'язнив їх у Великій синагозі. 26 червня 1941 року вони були вбиті.

Спочатку полювали на вулицях, потім затримали 180 осіб, вивезли в ліс і там вбили. Іншу групу євреїв у місті було схоплено, а пізніше вбито та поховано у братській могилі.

На початку липня 1941 року в Топорові було створено Єврейську Раду (юденрат) під керівництвом Якова Вольферта. Була також єврейська поліція. Одним із перших її завдань було супроводження есесівців до єврейських домівок для пошуку людей для примусової роботи та конфіскації їхнього майна. Також було введено численні обмеження для єврейського населення, наприклад заборона залишати місце проживання під загрозою смертної кари.

Восени 1941 року кілька груп єврейської молоді було вивезено до примусових трудових таборів у Плугові та інших містах поблизу Тарнополя.

У березні 1942 року близько 90 євреїв було ув'язнено та відправлено разом із 120 особами з числа місцевого населення до табору смерті в Белжець⁶⁴⁴.

У вересні 1942 року відбулася ще одна акція знищення, під час якої від 120 до 200 євреїв було перевезено до центру знищення в Белжець. Через кілька місяців, 2 грудня 1942 року, євреїв із довколишніх міст, у тому числі Топорова, перевезли до гетто в Броди – загалом близько 2000 осіб⁶⁴⁵.

У лютому 1943 року близько 110 євреїв, які залишилися в місті, були евакуйовані та перевезені також до табору смерті в Белжець. Це означало кінець єврейської громади в Топорові.

Топорів, територія єврейського цвинтаря.⁶⁴⁶

⁶⁴⁴ Toporów JewishGen. URL:http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00253.html

⁶⁴⁵ Toporów JewishGen. URL:http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00253.html; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Goeffrey P. Megargee, s. 758.

⁶⁴⁶ Інформації про заснування кладовища немає, але воно було позначене на карті 1880-х та 1939 рр. Можна припустити, що воно було зруйноване після Другої світової війни.

Вид на центр Трускавця, 1928 р.⁶⁴⁸

Місто Трускавець згадується вже в XV столітті, з XVI століття воно було королівським володінням Дрогобицького старости. Етимологія назви міста невідома; можливо, воно походить від назви річки Трускавки або від назви Трушко.

Придворний лікар польських королів Стефана Баторія та Сигізмунда III Вази Войцех Очко був переконаний у чудодійних властивостях підземних вод Трускавця. Теодор Торосевич, львівський аптекар вірменського походження, детальніше описав їх у 1835–1849 роках. Курорт Трускавець був заснований у 1836 році управителем місцевого державного майна Юзефом Міцевським. У 1880 р. її перейняло товариство о. Адама Сапєги на чолі, а потім розширився. Наприкінці XIX століття це вже був популярний курорт. У 1912 році Трускавець отримав залізничне сполучення зі Львовом.

У 1911 році Раймунд Ярош, пізніше бургомістр Дрогобича, став президентом товариства «Zdroje Truskawieckie» і директором курорту. Він сприяв подальшому розвитку міста. Кількість хворих зросла з 3,5 тис. до в 1910 році до 17 тис у 1933 р. Було побудовано багато будівель, які існують і сьогодні, напр. вілла «Гоплана» Раймунда Яроша (за проектом Станіслава Віткевича, нині тут музей українського художника Михайла Біласа).

⁶⁴⁷<https://sztetl.org.pl/en/search/google/Truskawieec>; Truskawiec Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. t. 12, red. F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1892, s. 520–522. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/; Taras Wozniak, Sztetli Hałyczyny, Lwów 2010, s. 241–242; M. Buczek, Ł. Quirini-Pawłowski, Frekwencja kuracjuszy w Krynicy w Karpatach Zachodnich i w Truskawcu w Karpatach Wschodnich (Ukraina) [w:] "Prace Geograficzne", z. 121, Kraków 2009, s. 39–55.

Розвитку курортів також сприяло величезне вдосконалення систем зв'язку в другій половині 19 століття. Залізничний транспорт став широко доступним. У «Голосі лікарів» за 1912 р. д-р Щепан Міколайський описує свою поїздку на прикордонні курорти: «Їдучи потягом, я почув, як у потязі єврейські жінки розмовляли, порівнюючи Карлові Вари з Трускавцем. Тут, на місці, я бачу євреїв з келихом «Нафтусі» чи «Марії» в руках, і хоч я чув нарікань на те, що наші курорти обсажені євреями, я вважаю, що радше треба радіти визнанню наших курортів серед послідовників Мойсея

Курорт надихнув Бруно Шульца⁶⁴⁹ написати роман «Санаторій під клепсидрою».

Бруно Шульц (посередині) у Трускавці. Фото 1920-років.

До середини вересня 1939 року, пройшовши через усю територію II Речі Посполитої солдати Вермахту ввійшли до Трускавця, та затримались тут не надовго. Згідно пакту Рібентропа-Молотова, підписаного в Москві 23 серпня

---

⁶⁴⁹ Одним із феноменальних прикладів багатокультурності є постать письменника і художника Бруно Шульца який уславив його у світі. Він жив і творив на перехресті української, польської та єврейської культури. Попри те, що його твори перекладені на всі європейські мови він, на жаль, маловідомий українцям. Він народився глумої ночі, 12 липня 1892 р., у західному передмісті Міські Загороди (Zagrody Miejskie) у Дрогобичі, Королівство Галичини та Лодомерії, імперія Габсбургів. Сталося це за Ринком, на другому поверсі у кам'яниці №10, що стояла на розі вулиці Самбірської (пізніше – вул. Міцкевича). 12 липня 1892 р., у юдеїв – року Божого 5652-го. Його тато, Якуб Шульц (Jakub Schulz; 1846-1915) походив із дрогобицьких євреїв, був за фахом бухгалтером і крамував мануфактурою. Мати, Гендель-Генрієтта з дому Кугмеркерів (Henrietta Schulz Kuhmerker; 1851-1931) виросла в родині дрібних промисловців, які торгували лісом, та мали тартак, по-сучасному – лісопилку. Свого часу це на її посаг вдалося заснувати крамницю і поступово розширити торгівлю. Повнотіла, навіть пухка Генрієтта ніколи сина не картала, а завжди розвивала його тонку натуру.

1939 року німці відступили, а на західноукраїнські землі прийшла Червона Армія.

Зустріч червоноармійців та солдатів німецької армії на дорозі Дрогобиць-Стрий, 1939 рік.

Спочатку були вітання, промови та поспішні вибори до Народних зборів, проведені в неділю 22 жовтня 1939 року, які мали місце і в Трускавці.

Народні збори Західної України відбулись у Львові 26-28 жовтня 1939 році, результатом яких була Декларація, що проголосила приєднання Західної України до УРСР. Ще до виборів, впродовж першої половини жовтня 1939 року в Трускавці було створене Тимчасове управління, до якого увійшли місцеві жителі Йосип Олексюк, Павло Кулик, Михайло Орсуляк та інші. Трускавецький селянський комітет провів націоналізацію землі та розділив її поміж селянами, а першим головою сільської ради став Павло Кулик.

Паралельно з націоналізацією землі та курортної нерухомості, розпочався процес вивезення трускавчан-«куркулів» до Сибіру. Багато місцевих жителів, серед них учасники та прихильники національно-визвольного руху без слідства і суду загинули в застінках Дрогобицької катівні НКВС.

Трускавецький курорт став на новий державницький шлях розвитку. Об'єднавши в одну структурну установу окремі курортні вілли та корпус колишнього Санаторію для відпочинку польських офіцерів, в 1940 році був

запущений в дію санаторій Червоної Армії, що було першим кроком нової влади в організації радянського курорту.

З початком німецько-радянської війни 22 червня 1941 року, Червона Армія з Трускавця відступила, виїхали з села і всі росіяни та інші, що прибули встановлювати радянську владу, залишились тільки російські німці.

Німці в Трускавець прийшли швидко. На початку липня 1941 року вони вже встановили свій порядок. Як відомо, вже 1 серпня 1941 року Східну Галичину на правах окремого дистрикту, німці приєднали до Краківської Генеральної Губернії. До складу дистрикту «Галіція» належала Дрогобицька округа, серед територіальних громад якої перебував Трускавець.

В період німецької окупації, з 1941 по 1944 рік, на курорті, крім військових та льотчиків «Luftwaffe» німецької армії, які оздоровлювались у військовому госпіталі, лікувалося і цивільне населення. Працював санаторій «Кришталевий палац» та літній курорт – «Помярки», який був на особливому рахунку у німецької влади.

Німці під час відступу в 1944 році вивезли медичне та реабілітаційне обладнання.

У 1944-1945 роках здравниця знову функціонувала як військовий госпіталь закритого типу.

Незабаром після війни Трускавець отримав права міста. У 1952 році здравниця отримала статус загальнодержавної.

Єврейська громада⁶⁵⁰

Початки єврейського поселення у Трускавці сягають другої половини XIX ст. З 1870 року протягом десяти років місцевими джерелами володіли Лейзор Гартенберг і Лейзор Шраєр. У 1880 році в Трускавці проживало 58 євреїв, що становило 5% від загальної кількості населення 1150 чоловік.

З розвитком все більш відомого та модного курорту євреї знайшли роботу в місцевих туристичних службах. Вони працювали в лазнях і мінеральних джерелах. Вони також працювали в процвітаючій нафтовій промисловості в цьому районі. У міжвоєнний період до Трускавця приїздило також чимало єврейських пацієнтів. Серед інших тут були Антоній Слонімський, Юліан Тувім і Бруно Шульц.

1 липня 1941 року в місто увійшли німецькі війська. Одразу почалися переслідування євреїв. Чисельність євреїв у місті на лютий 1942 року становила 457 осіб. У серпні 1942 року німці вбили невизначену групу місцевих євреїв у сусідньому лісі. Вони також спалили синагогу.

Відомо також, що в березні та серпні 1942 року відбулися депортації до концтабору смерті в Белжець. Залишено було лише тих, хто працював у

---

⁶⁵⁰ Truskawiec, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12, red. W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1892, s. 521.; Холокост на території СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 989.; Truskawiec, The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. G. P. Megargee, s. 755.; Truskawiec, The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 3, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1336; URL: <https://sztetl.org.pl/he/node/138171>

нафтовій промисловості під режимом трудових таборів. Під час ліквідації цього табору в 1943 році було вбито останніх 40 євреїв.

Цадик із Жмігруда Гальбершанд в Трускавці, 1919 р.
Фото: НАС/ІКС, номер посилання: 1-R-1021

Євреї в Трускавці, 1936 р.

Штаубери з двоюрідним братом і синами в Трускавці, 1918 р.

Церква в Труханові, 1910-ті рр.⁶⁵²

В джерелах село вперше згадується під 1588 роком.

Село Труханів знаходиться біля легендарної гори Ключ, де у жовтні 1914 року були криваві бої між Українськими Січовими Стрільцями та російським військом.

В часи 2-ї Світової Війни в 1944 році через село проходили війська Української Повстанської Армії (УПА) під проводом Різуна та Андрусяка, які тут вели бойові дії проти німецьких окупантів.

Єврейська громада⁶⁵³

За свідченнями місцевих очевидців, перед війною у Труханові проживало п'ять єврейських родин. Деякі євреї були хліборобами, інші мали шинок і лісосклад. Деякі євреї жили за рахунок торгівлі деревиною та обробки деревини. У Труханові не було ні синагоги, ні кладовища. У вересні 1939 року село було захоплене Радянським Союзом.

Після радянської окупації у вересні 1939 р. село вперше було окуповане угорською армією в липні 1941 р. У серпні 1941 р. німці опанували містом і керували ним до липня 1944 р. Архівних відомостей про Голокост у Труханові

⁶⁵¹ URL: <https://www.skole.com.ua/uk/skole-region/29-trukhaniv/86-trukhaniv.html>

⁶⁵² Храм на фото мав 300-літню історію. З давніх часів, він був четвертим по значимості та площею в Галичині. Зараз на місці старої церкви, звели новий храм, який існує із 1992 року. <https://photo-lviv.in.ua/trukhaniv-na-lvivshchyni-na-unikalnykh-foto-1910-kh-rokiv/>

⁶⁵³ URL: <http://yahadmap.org/en/#village/trukhaniv-lviv-ukraine.1995>

мало. За словами історика Марі Мут'є-Бітан⁶⁵⁴ (Marie Moutier-Bitan), влітку 1941 року там було вбито близько 35 євреїв. За словами місцевих свідків, опитаних Яхадом, усі місцеві євреї, п'ять-шість сімей, були вбиті вночі незабаром після окупації. Їх убили в їхніх будинках. Хто керував вбивством, встановити не вдалося, але один зі свідків вважає, що це були місцеві бандити. Наступного ранку всі тіла перевезли на місце під назвою Кравців Обич, де й поховали. Сьогодні на цьому місці немає жодного меморіалу.

Катерина Щ.

Катерина Щ., 1932 р.н.: *«Одної ночі всіх євреїв убили в їхніх хатах. Я не бачила, що саме сталося, і нічого не чула, але наступного дня, пасучи корів, я побачила підводи, які перевозили тіла та деякі речі. Підводами керували місцеві жителі, реквізовані місцевою адміністрацією. Знаєте, це була війна, і у вас не було особливого вибору. Якщо вам сказали щось зробити, ви повинні були це зробити. Тіла закопали в ямі, викопаній у лісі, на місці Кравців Обич. Я чула, що одна жінка була ще жива, коли її забрали до ями. Німці її добили, а тіло закинули в яму».* (Свідчення № 2993U, опитування в Труханові, 25 березня 2019 року)

Місце поховання, де було поховано від 35 до 60 євреїв, які були вбиті вночі у своїх домівках.

⁶⁵⁴ Закінчила Сорбонну та EHESS, Марі Мут'є-Бітан працює у CERCEC у рамках проекту «Візуальна історія Голокосту». Вона історик, що спеціалізується на Голокості в окупованому Радянському Союзі. Понад 10 років працювала дослідником в асоціації Yahad-In Unum, яку очолює отець Патрік Дебуа. Як керівник групи та інтерв'юер здійснила понад двадцять наукових поїздок в Україну, Росію, Білорусь, Польщу, Молдову, Литву. До завдань входило опитування свідків знищення євреїв та визначення місць розстрілів. Вона створила базу даних, у якій зібрані свідчення. Її докторська дисертація під керівництвом Дениса Пещанського була присвячена темі «Ліцензія на вбивство. Перший крок знищення євреїв у Східній Галичині 22 червня – 1 серпня 1941 р.». Вона написала кілька праць про порятунок євреїв і стратегії виживання на окупованих радянських територіях (Nouvelle Histoire de la Shoah, Passés Composés, 2021). Вона також поглиблено досліджувала листування німецьких солдатів у монографіях (Lettres de la Wehrmacht, Perrin, 2014), статтях («La loyauté des soldats allemands à Hitler», Histoire @ Politique, 2019) і документальних фільмах (Dans l'œil de l'occupant, Франція 5, 2022). URL: <https://www.vhh-project.eu/team-members/marie-moutier-bitan/>

Турка, вул. Легіонів. 1923 р.⁶⁵⁶

Місто Турка, що розташоване у мальовничому куточку Львівщини на лівому березі річки Стрий, у долині річок Яблунька та Літмир, є найменшим районним центром Львівщини. Проте це місто має поважну історію і привертає увагу своїми сакральними спорудами та особливим бойківським колоритом, яким сповнений кожен куточок Турки.

Місто Турка стоїть на давньому торговому шляху Руський Путь і перші поселення у цій місцевості існували ще в IX столітті.

Орієнтовним часом заснування Турки можна вважати період 1280-1320 рр., коли Закарпаття разом із територією сучасної Турківщини було приєднане князем Левом Даниловичем до Галицько-Волинського князівства. Тоді для зміцнення кордонів та посилення охорони Руського Путь він заснував кілька укріплених сіл, зокрема і Турку.

27 червня 1431 року – перша письмова згадка про місто: грамота польського короля Владислава II Ягайла, якою право на володіння Туркою та навколишніми селами було подароване угорському графові Ванчі Волоху та його синам.

---

⁶⁵⁵ Turka Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, vol. 12, eds. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warsaw 1892, p. C. 640 – 644. URL: http://dir.icm.edu.pl/Sownik_geograficzny/Tom_XII/; В. І. Дмитрук. Турка // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10: Т. – Я. – С. 183. – 784 с.: іл. – ISBN 978-966-00-1359-9.

⁶⁵⁶ URL: <https://xn--80aimngt.xn--j1amh/%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%B0>

В 1730 році Турка отримала магдебурзьке право і тодішній власник поселення, Антоній Калиновський, переносить до міста свою резиденцію. У Турці з'являється ратуша і замок, споруджується дерев'яний єзуїтський костел, швидко розвивається торгівля та ремесла.

У 1772 р місто переходить з-під влади Речі Посполитої до складу Австро-Угорської імперії. З 1905 з'являється залізниця – через Турку прокладено колію, що поєднує Самбір та Ужгород.

Після Першої світової Турка входить до складу II Речі Посполитої, а з 1939 відходить до УРСР. 1 серпня 1941 р. – початок німецької окупації, що тривала до вересня 1944.

Турка, залізничний вокзал. 1914-1918 рр.⁶⁵⁷

**Народний одяг з гміни Беньова
Турківського повіту. 1887 р.**⁶⁵⁸

Турку називають неофіційною столицею Бойківщини, адже саме на берегах місцевих річок Стрий, Літмир та Яблунька селилися перші представники цього племені. Нарівні з більш відомими Україні лемками та гуцулами, бойки являють собою чисельну етнографічну групу з багатою культурою та цікавим побутом. Із бойків походили Петро Сагайдачний, Іван Франко, Лесь Курбас, Степан Бандера. Раз на п'ять років у Турці проходять Всесвітні Бойківські фестони – міжнародний етнічний фестиваль, на який з'їжджаються бойки з усього світу.

⁶⁵⁷ URL: https://kresy.org.pl/8713852,Turka,Stacja_kolejowa_Turka.html

⁶⁵⁸ Народний одяг з гміни Беньова Турківського повіту. Фотографія, зроблена для альбому, що демонструє культурне розмаїття східної Галичини. (Falkiewicz Karol, Інформаційний путівник до етнографічної виставки, організованої в Тарнополі на честь приїзду Його Імператорської Величності Пресвітлого Ерцгерцога Рудольфа, Тарнополь 1887) Походження: Подарунок Кароля Ланцкоронського для Польської Академії Мистецтв і Наук, 1929 р. URL: <https://kresy.org.pl/8796138,foto.html?idEntity=8796132>

Єврейська громада⁶⁵⁹

Перші згадки про євреїв у Турці відносяться до 16 століття, коли місцевість ще була селом. У 1730 році місто отримало муніципальні права і сюди почали приїжджати євреї. На початку ХХ століття разом із будівництвом залізниці Турка вступила в період динамічного розвитку. Він став місцевим адміністративно-господарським центром для близько 80 сіл та осередком лісообробної промисловості (чотири лісопильні заводи, в тому числі величезний лісопильний завод із дванадцятьма воротами та велика парова фабрика з понад 500 українськими, польськими та єврейськими робітниками), з великим експортом будівельних матеріалів і дощок.

Єврейська забудова на площі Ринок у Турці, 1930-ті роки.

У 1880 році в містечку проживало 2398 євреїв, а в 1910 році їх населення зросло більш ніж удвічі і становило 4887 осіб, що становило близько 50% від загальної кількості населення. Крім того, мер міста також був євреєм. Більшість єврейського населення.

У міжвоєнні роки Турка продовжувала розвиватися – було засновано багато нових лісопилок, які дали роботу багатьом євреям. Більшість єврейських дітей навчалися в польських школах і лише невелика група отримувала традиційну освіту.

Турка була розташована далеко від великих єврейських центрів, але сіоністи були там досить активні. З початку 1920-х років у місті існувало багато

⁶⁵⁹ Rąkowski G., *Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie. Część zachodnia*, Pruszków 2013, pp. 379, 399.; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, vol. 12, eds. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warsaw 1892, p. 640.; *The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945*, vol. II A, eds. Geoffrey P. Megargee, pp. 746, 825.; *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, vol. 3, eds. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 1349.; Turka [in] JewishGen <http://www.jewishgen.org/yizkor/turka/tur407.html>

сіоністських молодіжних груп, і піонерська алія (єврейська імміграція до Палестини) тривала протягом усього міжвоєнного періоду – легально чи нелегально. Першою серед сіоністських організацій у місті з'явилася Хашомер Хацаїр. Його очолив Авва Хуші. Кілька років це був єдиний молодіжний рух у Турці. Пізніше Бней Аківа набув великої популярності, залучаючи більшість студентів вищих і старших шкіл. Аківа створював клуби з вивчення івриту, відправляв їх видатних членів до гахшароту (центри майбутніх поселенців, які готуються до піонерського життя) і працював у Єврейському національному фонді. У місті також були інші сіоністські організації, такі як Не Halutz (під керівництвом Менделя Філінгера) та Jugent (під керівництвом Хаїма Пелеха та інших).

Єврейська молодь Турки, 1939 рік.⁶⁶⁰

Сіоністи запровадили в Турці звичай суботніх зустрічей. Молоді євреї збиралися в штаб-квартирах своїх організацій на збори або виходили за місто, де обговорювали поточні справи. Місце зустрічі називали гай Софра.

Серед політичних партій найбільш активними були загальні сіоністи та мізрахі. У місті діяла філія Поале Ціону, яку очолював Шломо Пелех. Бунд і Бетар не користувалися великою популярністю.

У Турці також були єврейські організації, які зосереджувалися на знаннях, літературі та мистецтві. У 1920-х роках розпочав свою діяльність Перецький клуб. Засновниками були Зерах Шайн (голова делегації), Шломо (Іні) Фром (секретар), Льюї Хамерман (заступник голови), Ельячу Монтел

⁶⁶⁰ Світлина надана Якобом Брандельштейном, оцифровано ГО «Після тиші»

(голова комітету культури), доктор Норбет Ейпріл (почесний голова), Песі Шпіглер, та Лейбуш Мандель.

Окрім просвітницької діяльності, Клуб Перець також організовував постійні суспільно-політичні просвітницькі кампанії. Результати були вражаючими – відомі єврейські театри, театральні трупи, актори та режисери, які відвідали Турку, виступали перед переповненими залами (наприклад, театральна трупа «Прісамент» і «Гарт» лише за два тижні поставила в Турці вісім-десять вистав).

У 1930-х роках було створено Єврейський спортивний клуб з дуже хорошою футбольною командою. Зірками команди були Йоза Бернанке, Бен-Кйон Айсман, Кальман Мейнер і Мані Лауфер.

У 1939 р. в Турці проживало близько 10 тис. жителів, у тому числі бл. 4000 євреїв, тобто 40% всього населення.

Синагога⁶⁶¹

Синагога у місті Турка Львівської області застала як часи розквіту єврейської громади, з одного боку, так і стала мовчазним свідком наруги над єврейським народом в часи Голокосту, з іншого. Саме в її будівлі в роки II Світової війни підносили свої відчайдушні молитви євреї, яких от-от повинні були вивезти на розстріл або в табори смерті.

Перші документальні згадки про Турківську синагогу, яка знаходиться в центрі міста за сучасною адресою вул. Джерельна, 2, датуються серединою 19 ст. Деякі дані вказують на те, що юдейський Темпль існував у Турці вже в кінці 18 ст. Зведення синагоги пов'язане з іменем власника міста Антонія Каліновського, коштом якого після отримання Туркою Магдебурзького права було споруджено не тільки синагогу, але й єврейську школу та друкарню, а також виділено землю під єврейське кладовище.

Турківська синагога є двоярусною, хоральною і насправді представлена цілим комплексом різноманітних за призначенням споруд, що має форму монолітного куба та дві барочні високі оглядові вежі. Цей комплекс включав велику (центральну) синагогу, бейс-мідраш (дім молитви або місце вивчення Тори) і низку "професійних" синагог (для шевців, ремісників, крамарів тощо). Стилем побудови цієї фортечної синагоги став романтичний модерн і багатьма рисами споруда нагадує замок. Однак, в той же час будівля витримана в юдейських архітектурних традиціях, лише її чотирисхилий бляшаний дах був виконаний в непритаманній для юдейської божниці карпатській манері. Низка дослідників відносить синагогу в Турці до класичного галицького стилю єврейського будівництва.

---

⁶⁶¹ Котляр Є. О. Синагоги України другої половини XVI — початку XX століть як історико-культурний феномен. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. — Харк. держ. акад. культури. — Х., 2001. — 20 с.; Жарких М. Синагога в місті Турка (Львівська обл.) / Мислене дерево.; URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/>; URL: <http://www.tureizahav.lviv.ua/ua/svjati-miscja-galychyny/starovynni-synagogy/>

м. Турка, хоральна синагога. 2016 р.

Турківська синагога споруджена з цегли., її верхній ярус кожної з бічних стін має по 4 великих вікна; кожне вікно розміщене в дуже високій плоскій прямокутній ніші та мають красиві напівкруглі арочні завершення. Головний фасад мав великі парадні двері з напівкруглим арочним завершенням над ними два вузьких вікна, а над ними одне широке вікно. З тильної сторони також були прямокутні двері і два вікна у першому, та два вікна у другому ярусі.

Посередині другого ярусу на цьому фасаді розміщено круглу нішу. Чільний фасад має великі парадні двері з півциркульним завершенням; над ними розташовані два вузьких вікна, а у фронтоні – широке вікно. Башта має по одному вікну у першому, другому і третьому ярусах чільного фасаду, в четвертому ярусі – плоску прямокутну нішу.

Всі згадані вікна основного об'єму й башти мають півцикульне завершення. Гзимс об'єднує основний об'єм синагоги та башту на рівні другого ярусу останньої.

Єврейська громада Турки мала всі умови для розвитку і релігійного життя, аж доки 17 березня 1916 року російські солдати в I Світовій війні не розорили синагогу і частково не зруйнували.

Серед відомих рабинів Турки – раббі Магід Йосеф Шейнер (благословенна пам'ять про Праведника), який був дідом раббі Якова-Моше з Комарно.

м. Турка, хоральна синагога. 2016 р.⁶⁶²

Сумні події спіткали синагогу в 1942-1943 рр.: у всіх чотирьох частинах синагоги розмістилося єврейське гетто, там мордували місцевих євреїв і звідти їх відправляли на розстріл або в концтабори.

В 1945 році кільком євреям, які повернулися до Турки, представники радянської влади "запропонували" дати згоду на використання синагоги "в господарських цілях". Як не важко здогадатися, згода була дана.

Внаслідок цього в основному корпусі з двома оглядовими вежами розмістили міську електростанцію, а в двох інших – артіль "Мебельовик "Карпати". В приміщеннях на рівні колишніх галерей – встановили стелі, порушивши вихідний стиль будівлі.

Сьогодні в приміщенні синагоги функціонує столярна майстерня і теперішній власник приміщення успішно продовжує нищити храм перебудовами і добудовами.

Цвинтар⁶⁶³

У 1730 році, після отримання Туркою Магдебурзького права, останній і найпрогресивніший власник цієї землі – Антоній Каліновський, запросив до міста 25 іудейських сімей. Це було зроблено для того, щоб розвинути в місті здорові комерційні відносини і надати йому європейського блиску. Для запрошених євреїв були приготовлені новозбудовані будинки, синагога, школа, друкарня. Їм були надані пільги на комерційні операції і виділена земля під єврейське кладовище. Точна дата закладення окописька залишається невідомою, хоча більшість джерел визначає орієнтовний термін створення міського єврейського цвинтаря 19 століттям.

Кінцеве формування території окописька відбулося на початку 20 століття, після того як у 1903 році єврейська громада міста Турка отримала незалежність. На цей період припадає і найактивніший час функціонування окопища, що було зумовлене інтенсивним збільшенням єврейської громади

⁶⁶²<https://templesua.jimdofree.com/%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B8/%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%B0/>

⁶⁶³Джерело: wikipedia.org; Громада "Турей Загав". URL: <http://www.tureizahav.lviv.ua/ua/evrejska-gromada/evrejska-gromada-v-mynulomu/>

міста. У 1921 році в Турці проживало 10 тисяч жителів, з яких 4200 були членами юдейської громади.

Некрополь розташований на схилі гори, яка височіє над Площею Ринок, історичним центром міста безпосередньо біля базару. Їх розділяє річка Яблунька і невеликий підйом. З вершини гори, на якій розташована центральна частина єврейського кладовища, відкривається вражаюча панорама міста і його околиць. Місце розташування окопища в Турці вибрано у повній відповідності до єврейської традиції: річка була символічною межею між Царством мертвих і живих, а підйом вгору утруднював рух людини в інший світ, до смерті. Особливістю Турки є те, що усі міські цвинтарі – спільне українське та польське, як і єврейське – розміщені поруч.

Єврейський цвинтар у Турці – одне із місць масових розстрілів місцевих євреїв.⁶⁶⁴

Територія єврейського кладовища займає майже весь південний схил гори та центральну частину її вершини, має площу близько 600 квадратних метрів. Частина цвинтаря, розташована на схилі, густо заліснена насадженнями смерек і кущів. У верхній, центральній частині, яка займає плато гори збереглися центральна вхідна брама і залишки кам'яної стіни, що відгороджує кладовище від вулиці А.Шептицького.

Чорний період для городян і активне зростання єврейського кладовища пов'язаний з німецькою окупацією в місті. У 1941 році на території місцевої синагоги нацисти створили обнесене колючим дротом гетто. Звідси шлях полонених з січня 1942 р. пролягав до місць страти – на цвинтарі – кіркут, або як місцеве населення називало окопище, інших під конвоєм вели на околицю міста – поле Гриньове.

⁶⁶⁴ Світлина Анни Яценко, надано ГО «Після тиші».

Урочище Гринів на околиці Турки. У січні 1942 року тут розстріляли 880 євреїв.

В серпні 1942 р. німецькі окупанти вивезли до табору смерті в Белжець близько 4000 євреїв, в тому числі і з Турки. В грудні 1942 р. решту турківських євреїв було депортовано до гетто в Самборі. Фактично в цей час кладовище припинило своє функціонування через знищення чи еміграцію єврейської громади з міста.

Після війни представники радянської влади і комуністичні функціонери з незрозумілих причин вирішили приховувати злочинства фашистів та активно сприяли руйнації кладовища: відразу по завершенню війни при встановленні пам'ятників радянським воїнам-визволителям у центрі Турки використовувалися унікальні декоровані мацеві з єврейських могил, а на початку 1960-х рр. територія штучних поховань була штучно озеленена. Тільки в 1991 році, коли СРСР припинив своє існування, біля центрального входу кладовища зусиллями Мейлаха Шейхета і родини Шрайбер було встановлено меморіал жертвам фашизму, очищено центральний вхід і мацеві.

На кладовищі збереженими (з різним ступенем руйнування) залишилося близько 90 мацев, більша частина з яких знаходиться у частині з зеленими насадженнями. Збереглася низка ранніх (прямокутні стели без декору) та пізніших (стели з символічними образами та написами) пам'ятників. Тексти на стелах збережені частково, але іноді з них можна дізнатися дати народження та смерті й імена єврейських мешканців міста. На чоловічих надгробках зображені, як правило, леви, а на жіночих — птахи та менора. На частині пам'яток добре збереглися елементи єврейської символіки: дерева, виноградні грона, гірлянди.

Друга світова війна та Голокост

У 1939 році в місто увійшла радянська армія, а в липні 1941 року почалася німецька окупація Турки. Євреї змушені були працювати як раби. Взимку 1941-1942 рр. містом прокотився великий голод.

7 січня 1942 року близько 500 євреїв було вбито в братських могилах поблизу місцевої цегельні. Через кілька місяців, у червні 1942 року, німці вбили близько 150 людей, більшість з яких були дітьми.

4 серпня 1942 року почалася так звана Акція винищення, яка тривала чотири дні. Цьому передувала озвучена 1 серпня неправдива інформація про створення в місті гетто. До Турки переселяли євреїв із сусідніх сіл і містечок. Під час Акції близько 2000-4000 людей було вивезено до табору смерті в Белжеці. Багато з них намагалися втекти до Угорщини або сховатися в навколишніх лісах, але більшість були вбиті.

1 грудня 1942 року останню групу євреїв депортували до гетто Самбора, де було понад 3000 в'язнів. Багато людей там померло від голоду та хвороб, а невеликі групи єврейської молоді час від часу перевозили до Янівського табору у Львові.

Серед організаторів масового вбивства був і співробітник СД Карл Гюнтер. Саме він пізніше застрелить під час облави у Дрогобичі письменника Бруно Шульца.

Лише 30 євреїв з Турки пережили Другу світову війну.

Спогади

«Безголосся» – саме так команда громадської організації **«Після Тиші»** назвала свій документальний фільм про Голокост у Турці. Їм вдалося записати спогади останніх свідків вбивств євреїв у цьому містечку.

Це фільм про винуватців розстрілів, про людяність під час кривавого насильства, і про пам'ять й безпам'ятство водночас.⁶⁶⁵

Опівдні 6 січня 1942 року до Турки із Дрогобича прибули члени нацистської спецслужби СД. Вже невдовзі місцеві поліцаї почали одночасно по всьому місту затримувати євреїв. «Жінок та чоловіків витягували прямо із будинків. За свідченнями деяких очевидців, хапали й дітей», – розповідає один із авторів фільму **«Безголосся»** та дослідник Голокосту Андрій Усач.

Галина Осташ

Затримання продовжувалися й наступного дня, поки нацисти «не виконали квоту». Вони її навіть перевиконали – схопили більше, ніж планованих 800 євреїв. Всіх людей спочатку запроторили у поліцейській дільниці, а потім змусили місцевих водіїв перевезти до цегельного заводу на околиці міста.

«Розстрілювали німці. Євреїв підводили до ями і вбивали. А дітей до семи років кидали живими», – розповідає 86-річна **Галина Осташ**, – а потім та яма дихала».

⁶⁶⁵Переглянути фільм «Безголосся». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Nv1MQRpj0oc>

Галина Осташ у дитинстві була свідком масового розстрілу євреїв в урочищі Гринів на околиці Турки.⁶⁶⁶

Тоді у січні 1942 року нацисти вбили 880 євреїв із Турки.

Після війни на місці розстрілу колгосп вирощував льон, картоплю, а потім там організували пасовища для худоби.

Після розпаду Радянського Союзу цю ділянку передали людям для городів. Зараз там пусте недоглянуто поле. За весь час на цьому місці так і не з'явився жоден меморіальний знак на вшанування пам'яті про розстріляних євреїв Турки.

Сім'я Комарницьких⁶⁶⁷

У двері до сім'ї Комарницьких постукала 64-річна Хава Брандельштейн. Вона була відомою на всю Турку акушеркою. Хава приймала роди і в усіх 8 дітей Анни Комарницької. Одні з пологів були дуже складні, але Брандельштейн змогла врятувати життя як немовляті, так і породіллі.

«Якщо би ми її прогнали – її б розстріляли. А як би то? Подружка моя», – згадує слова своєї матері Іван Комарницький. Тоді йому було лише три роки. Іванові та ще його на кілька років старшій сестрі батьки сказали, що це їхня бабуся та наказали нікому не розповідати про неї, бо «німці розстрілюють старих людей». Всі інші шестеро дітей – знали, що це єврейка, але теж мовчали. Тепер від цього залежало життя всіх.

Комарницькі облаштували для Хави⁶⁶⁸ в своєму господарстві цілу мережу схованок. Два роки вони із смертельним ризиком для себе та своїх восьми дітей переховували цю жінку.

⁶⁶⁶ Світлина Анни Дорожко, надано ГО «Після тиші».

⁶⁶⁷ Світлина Надано сім'єю Комарницьких, оцифровано ГО «Після тиші».

⁶⁶⁸ Після війни Хава Брандельштейн воз'єдналася із частиною своєї сім'ї, яка встигла евакуюватися у радянський тил. Її чоловіка розстріляли нацисти. Пізніше, у 1957 році Хава з родиною переїхала до Польщі, де через два місяці й померла. Фото надано Якобом Брандельштейном, оцифровано ГО «Після тиші».

Хава Брандельштейн разом із своїм онуком, 1952 рік.

За порятунок євреїв на території сучасного Турківського району Ізраїль офіційно надав звання Праведників народів світу 20 людям. Це звання у середині 2021 року отримали Анна й Михайло Комарницькі, а також їхня найстарша донька Галина.

Меморіал загиблим євреям Турки, який встановила сім'я Шрайберів з Великобританії. Більшість їх родини, яка лишилася в Україні була вбита під час Голокосту.

Угнів, 1930 р.⁶⁷⁰

Нині Угнів не тільки найменше, але, мабуть, і найбільш непримітне місто в Україні. Розташоване воно у Сокальському районі на Львівщині, за кілометр-два від українсько-польського кордону, на березі ріки Солокія, що впадає в Буг, у мальовничій місцевості серед лісів.

Час заснування міста Угнів достеменно не відомий. Перша літописна згадка про нього датується 1360 роком, хоча є припущення, що це поселення згадується ще у «Повісті минулих літ». Того часу це було скоріше велике ремісниче село, ніж місто. З 1462 року Угнів отримав магдебурзьке право, а разом з ним – привілей на проведення ярмарок та торгів. У місті з'явився бургомістр, війт, судді та громадська рада. У 1470 році тодішній власник міста, Зигмунт з Радзанова, заклав в Угневі католицький костел, а згодом і парафію.

На відміну від більшості українських міст, Угнів ніколи не знав кріпосного права, це завжди було місто ремісників – шевців, чоботарів, кушнірів, ковалів, гончарів. Чоботи-угнівці були відомі далеко за межами міста. Іван Франко тричі приїжджав сюди і навіть присвятив окрему роботу опису виробництва

⁶⁶⁹Uhnów [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1881, s. 755. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII// (дата звернення: 06.04.2023); Božik, S. i Petrišin, W. – Божик, С Петришин., (1960). Топографія Угнова і околиці W: В. Лев (red.), Угнів та Угнівщина. Историко-мемуарний збірник Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23458/file.pdf>; Kukiz, t. (2010). Uhnów. Kresowe miasteczko nad Sołokiją. Wrocław: Tadeusz Kukiz.; Olga Kich-Maslej Wielokulturowość dawnej Rzeczypospolitej z perspektywy postmigracyjnej XX w. – cmentarz miejski w Uhnowie <https://czasopisma.ignatianum.edu.pl/pk/article/view/2401/2150>; <https://xn--80aimngt.xn--j1amh/%D1%83%D0%B3%D0%BD%D1%96%D0%B2>

⁶⁷⁰<https://www.facebook.com/216532571884064/photos/a.225763764294278/1206278652909446/> (дата звернення: 06.04.2023).

угнівських чобіт. Мали угнівці і власний неповторний одяг, яким дуже пишалися.⁶⁷¹

Угнів, народне вбрання. 1887 р.

XIX століття стало часом розквіту, бо в Угневі з'явилися меценати – родина Жуковських, які побудували у місті бурсу і церкву, сприяли загальному покращенню умов життя містян.

С 1951 року Угнів перейшов до СРСР, тоді його залишили і поляки. Відтоді місто стало малолюдним, непримітним і напівзакритим. Попри величну історію, сьогодні Угнів фактично занепадає, не маючи ані робочих місць, ані людських умов для життя. Наразі місто навіть не газифіковано, а основним засобом пересування розбитими дорогами залишаються велосипеди.

Єврейська громада⁶⁷²

Єврейське населення жило в Угнові ще в XVI столітті, оскільки в сусідньому Белзі була єврейська громада ще до 1507 року (Guldon and Wijaczka, 2008, p. 174). З часом єврейська громада почала домінувати в місті. На початку XX століття збудовано для потреб громади, що динамічно розвивається – нову велику синагогу. На вулиці Жуковських зберігся цілий комплекс синагог Угнув, що складається з великої синагоги з червоної цегли (імовірно 1900 р.) і талмудичного будинку, що стоїть поруч. Зараз будівлі розташовані на території (і належать) місцевого ПТУ. За часів СРСР тут були класи та майстерні, сьогодні вони використовуються епізодично. За розповідями колишніх мешканців Угнова, особливу релігійну функцію в минулому серед єврейської громади містечка виконувала також будівля навпроти школи, розташована біля автобусної зупинки. Ймовірно, це був молитовний дім хасидів.

Цвинтар⁶⁷³

Крім монументальної архітектурної спадщини, яку можна побачити в культурному ландшафті Угнова, важливим відображенням багатонаціональної та багатокультурної колишньої Республіки Польща є також історичні цвинтарі. Підкреслимо, що стосовно всіх перелічених нижче цвинтарів Угнова, незалежно від того, чи збереглися надгробки чи були знищені, ми без винятку вживаємо теперішній час. Як слушно нагадує Кшиштоф Білявський, у єврейській традиції, згідно з галахічними вимогами – кладовище є місцем спочинку померлих, які очікують на прихід Месії, і як таке воно не підлягає

⁶⁷¹ Народне вбрання з гміни Угнув, повіт Рава Руська. Фотографія, зроблена для альбому, що демонструє культурне розмаїття східної Галичини. (Фалькевич Кароль, Інформаційний путівник до етнографічної виставки, організованої в Тернополі на честь приїзду Його Імператорської Величності Високоповажного Ерцгерцога Рудольфа, Гарнополь 1887 р.) Походження: Подарунок Кароля Ланцкоронського для Польської академії мистецтв і наук, 1929 р. URL: <https://kresy.org.pl/8799318,foto.html>

⁶⁷² <https://sztetl.org.pl/pl/miotowosci/u/877-uhnow/114-cmentarze/37615-cmentarz-zydowski-w-uh-nowie-wul-rawska>

⁶⁷³ Єврейський цвинтар в Угнові URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miotowosci/u/877-uhnow/114-cmentarze/37615-cmentarz-zydowski-w-uh-nowie-wul-rawska> .

ліквідації, воно завжди «є», навіть коли на його поверхні немає надгробків. Також у християнській традиції цвинтар є постійно сакралізованим простором, а це означає, що його святість не може бути порушена. Це охороняється як нормами канонічного права, так і глибоко вкоріненими переконаннями. Історичні цвинтарі Угнева «означають», оскільки вони є особливим простором, де поєднуються історія, культура, мова, релігія та секуляризм. Історичними кладовищами в Угневі є два єврейських кладовища: перше (так зване старе єврейське кладовище), розташоване біля синагоги, на вулиці Жуковських, 1, (сьогодні зовсім невидиме), друге – єврейський цвинтар в Угневі, заснований близько 1800 р., розташований на південній стороні містечка, розташований ліворуч від дороги, що веде до Рави Руської, зруйнований під час німецької окупації та в післявоєнний період, особливо за часів СРСР. На них не збереглося жодної мацеви, сьогодні вони використовуються як парк.

Будівля синагоги та колишня єврейська школа (хедер) в Угневі.

Операція «Рейнхардт»⁶⁷⁴

27 липня 1942 року транспорт з 3500 євреями був відправлений з Рави Руської до табору смерті в Белжець. З Рави прибуло близько 2000 осіб, з Немирова і Магірова близько 1000, з Угнева – 500 осіб. Євреїв, які залишилися в місті, у жовтні 1942 року відправили до гетто в Раву Руську.

---

⁶⁷⁴ Операція Рейнгард або Рейнгардт (нім. Aktion/Einsatz Reinhard/Reinhardt) — кодова назва державної програми Третього рейху щодо систематичного винищення євреїв і циган в генерал-губернаторстві. В ході «Операції Рейнгард» з липня 1942 року по жовтень 1943 року в трьох таборах смерті (Белжець, Собібор і Треблінка) були вбиті понад два мільйони євреїв і близько 50 000 циган з п'яти округів генерал-губернаторства (Варшава, Люблін, Радом, Краків і Галичина).

Унівська лавра

Перша писемна згадка про село Унів відноситься до 1395 р., коли польський король Владислав II Ягайло видав одну із своїх грамот, перебуваючи у Глинянах, неподалік монастиря в Уневі.

1880 р. в селі мешкає 768 осіб: 607 греко-католиків, 75 римо-католиків, 71 юдей, 15 протестантів.

У 1927р в селі проживало 1115 осіб.

В Уневі з XIV століття діяв монастир (за даними польських дослідників, василіянський, заснований князем Федором Любартовичем).

У XVIII ст. – це один з найважливіших монастирів у Галичині.

У 1919 р. митрополит А. Шептицький переніс до Унева осередок Студитів з осідком ігуменату. Серед іншого тут було розвинено малярську школу, палітурню, а з 1935 р. друковано церковно-релігійний місячник «Промінчик Сонця Любови».

За радянської влади, після арешту та ув'язнення керівництва монастиря, там було спочатку створено концентраційний табір для ченців різних спільнот УГКЦ, які відмовилися приєднатися до РПЦ, а потім – влаштовано інтернат для осіб похилого віку та інвалідів, де перебувало більше 300 старих та розумово відсталих осіб.

Після розпаду СРСР монахи спочатку не могли повернутися до монастиря, але в 1993 р. монастир повернули власникам.

⁶⁷⁵ Uniów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wiek», 1892. – Т. XII. – S. 807-808. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/807; Лаба В. Нарис історії села Унів та Унівського монастиря від найдавніших часів до 1939 р. – Львів: 1996 р. – 23 с. 2 вид.: Льв.: 1997 р. – 30 с.; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BD%D1%96%D0%B2>;

Лукія Лесіцька⁶⁸¹ згадувала: *«Корчма – це був будинок єврея Анкеля Енде, який, до речі, у власності мав і цегельню. Ця корчма була побудована пізніше, тому що це місце він купив вже як розпарцелювався фільварок. За тією корчмою ще був фільварочний довгий будинок, де жила фільварчина челядь. В цьому будинку він зробив конюшню, худобу тримав. Бо він займався сільським господарством і цегельнею. Ну і при тому трохи торгами. А цю корчму він побудував з цим розрахунком, щоб це була корчма-готель. На першому поверсі він жив з родиною, а на другому був готель. Це було зроблено, щоб мати прибуток на Успення».*⁶⁸²

Лукія Лесіцька

Окрім Анкеля Енде цегельню, в районі Унева – Заставиську, мав також і Волько Хаскіль.⁶⁸³ На господарстві Анкеля Енде працювало багато робітників, більшість яких була українцями.

Анкель Енде був не єдиним заможним євреєм-господарем в Уневі. Євреї в цьому селі були досить заможними і підприємницькими людьми. Про це свідчать слова Василя Кравчишина: *«Жиди жили на Підківці (район Унева, де проживала більша частина євреїв села – Ю.С.), там жила Файга, яка перепродувала різні речі по селі, Анкель на Капелівці (центральна частина Унева – Ю.С.) мав корчму і цегельню, Берко коло Чабанів тримав господарку, худобу і поле, Юда коло пошти мав магазин і велику господарку».*⁶⁸⁴

Євреї були власниками двох магазинів у селі, оскільки згадана Файга мала магазин в кінці району Підківки біля річки Гнила Липа.⁶⁸⁵ Цю жінку згадує Дмитро-Петро Баран, оскільки вона купувала в родини Баранів сметану і яйця.

Важливою сферою у господарському житті села було млинарство. В Уневі було три млини. Один належав єврею Берку. Він мав досить велику сім'ю, яка складалася з трьох дочок, Злотки, Айденки, Гіці, та двох синів, Йонса і Енделя.⁶⁸⁶ Другий млин належав Святоуспенській лаврі, але його орендував єврей Мельман.⁶⁸⁷ В Уневі не було синагоги. Але був єврейський цвинтар, декілька мацев з якого збереглося досі.

⁶⁸¹ Дочка військового пілота Володимира Лесіцького змалку чула розповіді батька про страшні часи, які скоро настануть і запам'ятовувала настанови батька, як вижити в цих умовах. Жінка була очевидцею історії Унівської лаври, біля якої жила та свідком багатьох лихоліть, які випали на долю галицького села. Вона запам'ятала отця Омеляна Ковча, Климентія та Андрея Шептицьких, яких бачила на власні очі.
URL <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/nas-vizvolili-i-nema-na-to-radi/>

⁶⁸² Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11.09.1997 р. / Архів Святоуспенської Унівської Лаври, с. Унів. – Ф.1. – Т.2. – Спр. 2. – 44

⁶⁸³ Інтерв'ю з Параскевією Баран, 1939 р. н. Записано з уст від 13.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Викштою) в с. Уневі

⁶⁸⁴ Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н. Записано з уст від 14.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Викштою) в с. Уневі

⁶⁸⁵ Інтерв'ю з Катериною Казиминою, 1933 р.н. Записано з уст від 16.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Викштою) в с. Уневі

⁶⁸⁶ Там же

⁶⁸⁷ Інтерв'ю з єрм. Гедеоном (Сироїдом), 1914 р.н. Записано з уст від 13.06.2003 р. рясофором Леонтієм (Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області.

Відносини з українцями мали характер як господарсько-торгівельний, так і особистісний. Про перший свідчать наведені факти праці українських робітників у єврейських власників, торгівлі товарами. Такі відносини і добросусідські стосунки стануть рятівними для унівських євреїв під час Голокосту.

У монографії «Покликані: монахи Студійського уставу та Голокост» дослідник Юрій Скіра широко висвітлює питання стосунків УГКЦ і, зокрема, студитів, у 30-40-х роках ХХ століття в Галичині, показуючи як передумови, так і детальний перебіг тих драматичних подій.

Ієродиякон Даниїл (Дмитро Тимчина, 1900-1972) з українськими та єврейськими дітьми з сиротинцю при Унівській Свято-Успенській лаврі Студійського уставу. 1943 р.⁶⁸⁸

У центрі цієї історії – Праведник народів світу, ієродиякон Даниїл (Тимчина), який керував процесом переховування єврейських дітей у сиротинці при Лаврі. Загалом до порятунку євреїв під час Голокосту були залучені фактично всі монахи студити Успенської лаври, а ідейними натхненниками і «координаторами» цього процесу були сам Митрополит Андрей Шептицький та його брат, архімандрит монахів Студійського уставу, Климентій

⁶⁸⁸ URL: <https://zbruc.eu/node/91169>

Шептицький, Блаженний Священномученик Католицької Церкви, Праведник народів світу.

Після окупації вермахтом Польщі в Галичину потягнулися колони єврейських біженців: багатьох із них розселили в конфіскованих приміщеннях Лаври в Уневі. Це не було чимось винятковим: у Духовній семінарії Святого Духа у Львові теж жили єврейські біженці, а коли місто зайняли німці, за розпорядженням ректора академії Йосипа Сліпого, цих людей ще деякий час ховали в підвалах будівлі. У 1942 року почалися депортації єврейського населення із сільської місцевості у створені в містах гетто: небагатьом вдалося втекти в ліси, і студити носили їм їжу. Для розуміння ситуації: навесні 1942-го в Уневі почався справжній голод, жителі полювали на горобців. Пізніше монастир став притулком для євреїв, яких студити переправляли зі Львова».

Поступово Унів перестав бути транзитним пунктом у системі порятунку єврейських дітей студитами. Сиротинець в Уневі став стаціонарним місцем переховування – зокрема, для трьох єврейських хлопців, якими у 1942–1944

Адам Данієль Ротфельд

роках опікувався префект сиротинця ієродиякон Даниїл (Тимчина). Мова йде про Дорка Боровецького – Огеда Амаранта, Данила Червінського – Адама Данієля Ротфельда, та Левка Хамінського (Леона Хамайдеса)».

Після завершення окупації Леона Хамайдеса та Огеда Амаранта було перевезено до Львова, де Леона всиновила жінка-єврейка, а Огеда повернувся до своїх батьків. Адама Данієля Ротфельда не всиновив і не забрав ніхто, тому він перебував в Унівському сиротинці аж до його ліквідації; пізніше він був перевезений до Польщі. У 2005 році Адам Данієль Ротфельд став міністром закордонних справ Польщі і у цьому ж році в Уневі відкрив меморіальну дошку на честь порятунку єврейських дітей братами Шептицькими.

Роальд і його мама
Клара. Краків, 1945 р.

В Унів під час Голокосту втекла родина польсько-американського хіміка-теоретика, лауреата Нобелівської премії з хімії Роальда Гофмана.

Гіллель і Клара Сафран жили в польському Злочеві (нині Золочів, Україна) зі своїм сином Роальдом. У липні 1941 року, коли Роальду було чотири роки, німецька армія захопила Золочів. Невдовзі після цього діда Роальда та деяких інших родичів було вбито айнзатцгрупами – розстрільними групами.

На початку 1942 року родину Сафранів та інших родичів вивезли до табору примусової праці. Батько сім'ї, Гіллель Сафран, був інженером і разом з іншими євреями мав будувати дороги для німецької армії.

У січні 1943 року Сафрани влаштували втечу своєї родини та переховувалися в родині Миколи Дюка. Дюк був учителем і директором школи в Уневі, і жив у школі, яка була єдиною цегляною будівлею в маленькому селі.

Саме в цій будівлі сільський учитель переховував єврейську родину. У цьому ж маленькому селі, в греко-католицькому монастирі, ченці на чолі з Клементієм Шептицьким (ще одним визнаним Праведником народів світу) переховували Адама Даніеля Ротфельда, майбутнього міністра закордонних справ Польщі, та ще кількох єврейських дітей.

Гілель Сафран залишився в таборі. У червні 1943 року, через шість місяців після виїзду родини, німці стратили його. Він був організатором спроби втечі з табору – спроби, яка була видана і призвела до вбивства її організатора. Клара Сафран, її син Роальд, її брат Самуель Розен і його дружина Жозефіна знайшли притулок у Дюків. Пізніше до них приєднався ще один дядько – Фрідріх Розен.

Сім'я Гофманів під час візиту до родини Дюка в Уніві, 2006 р.⁶⁸⁹

Спочатку Дюк переховував родину на горищі. У ньому було вікно, з якого Роальд спостерігав за грою дітей. Стоячи біля вікна, він міг лише нишком спостерігати за ними, але ніколи не приєднувався до їхніх ігор. Пізніше він описав цей досвід у вірші під назвою «Поля зору». Обмежений у вузькому просторі, Роальд також проводив час, граючи в ігри зі своєю матір'ю. У той час вони не знали, що одного разу вони будуть вільними і що зрештою здійснять подорож до Америки, де почнуть нове життя.

⁶⁸⁹ 80-річний нобелівський лауреат хоче допомогти «Батьківщині - Україні». «Вікна» від 04 січня, 2020. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/all/2020/01/04/105812/view>

Вони переховувалися 15 місяців – з січня 1943 року до червня 1944 року. Ніхто в селі не знав про їх існування. Не лише євреї були під загрозою смерті. Сім'я Дюків теж жила у великому страху перед німцями або перед доносом сусідів. У них було троє маленьких дітей, і, переховуючи євреїв у своїй школі, Микола та Марія Дюк наражали всю родину на небезпеку. Після війни Клара Сафран-Гоффман розповіла, як Марія Дюк спочатку була проти того, щоб дати притулок єврейській родині. Перед обличчям можливих наслідків для тих, хто переховував євреїв, вона боялася за свою родину. Але Микола переконав її і вона доглядала євреїв і готувала їм їжу.

У 1949 році родина емігрувала до США. Роальд став відомим хіміком, отримав багато нагород і в 1981 році отримав Нобелівську премію. Він також є письменником, який опублікував чотири томи поезії.

Зв'язок із родиною Дюк підтримувався роками. Колись Дюки надіслали родині Гофманів полотняну сорочку, вишиту на традиційний український манер Марії Дюк нитками, яку Гофмани надіслали посилкою з Америки.

Боротьба з минулим і спогади про свою вбиту сім'ю були дуже болісними для Клари Гофман, і вона так і не написала свою історію. Лише її син Роальд та його сестра Елінора у 2007 році звернулися до Яд Вашем із проханням визнати рятівників Праведниками народів світу.

23 вересня 2007 року комісія з відзнаки Праведників присвоїла Миколі та Марії Дюкам звання Праведників народів світу. Посол Ізраїлю в Києві Зіна Клейтман на офіційній церемонії вручила медаль і грамоту синові Дюків.

Микола та Марія Дюк, с. Унів.

Панорама Хирова з інтернатом на передньому плані, 1906 рік.⁶⁹¹

В історичних джерелах Хирів згадується з 1374 р. Саме в цьому році князь Владислав Опольський видав привілей братам Гербуртам – Герберту і Фредерику (лицарям з Моравії) – на вічне володіння 10-ма селами в Перемишльському повіті. Серед цих сіл назване і село Хирів.⁶⁹²

У 1528 р. Хирів нарешті став містом – польський король Сигізмунд надав селу, власником якого був Андрій Тарло, магдебурзьке право, разом з яким вже місту надавалося право проводити ярмарки.

Місто розбудовувалося поступово: у 1589 р. тут було 84 будинки і 420 осіб населення, через 200 років, 1785 р., у Хирові налічувалося 134 будинки і 1055 осіб.

Більш пришвидшеними темпами місто почало розбудовуватися після відкриття залізниці Перемишль-Сянок у 1872 р. У документах згадується, що у той час у Хирові мешкало 2018 жителів і було 317 будинків.

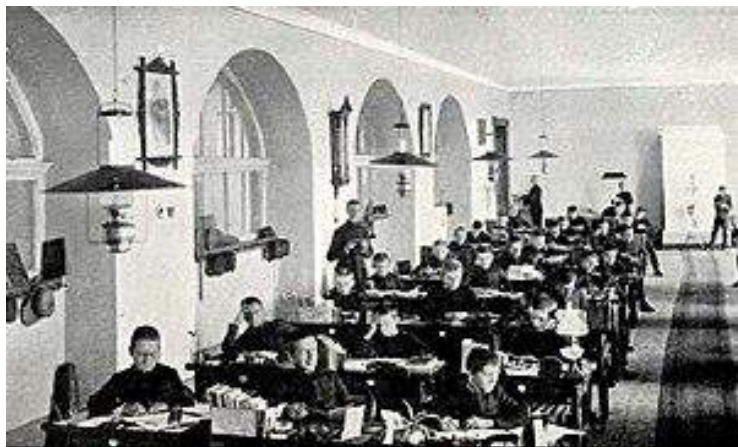
Але відомий Хирів передусім завдяки тому, що тут розміщувався єзуїтський колегіум, або конвікт. Навколо колегії було розбудовано, кажучи сучасною мовою, потужну інфраструктуру: побудовані під'їзні дороги,

⁶⁹⁰ Chyrów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wieku», 1880. – Т. I. – S. 669. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_I/669

⁶⁹¹ URL: <https://kresy.org.pl/8065033,foto.html?idEntity=8065030>

⁶⁹² LadislausduxOpoliensisfile:///C:/Users/38067/Downloads/Ladislaus_dux_Opoliensis,_super_donatione_villarum_in_districu_Premisliensi_pro_Herbordii_militis_et_validi_Fridrusii_fratrum_dictorum_Pawcze,_anno_dominice_MCCCLXXIV_incarnationis_mense_23_Novembris.pdf

водогін, спортмайданчики, став, сади, живопліт. У 1893 р. у колегії побував австрійський імператор Франц-Йосиф. Весь комплекс сягав у периметрі 772 м, мав 327 залів і приміщень різного призначення. Оточували будівлю 9 спортивних майданчиків, 4 тенісні корти, басейн, 4 ставки з рибою, парки.

Вихованці Колегії єзуїтів

військовий шпиталь. У серпні 1944 р. Хирів зайняла Радянська армія, яка влаштувала у конвікті казарму.

Велична будівля його стоїть ціла й неушкоджена і зараз, але використовується не за призначенням. Зараз конвікт оточений з усіх боків парканом, тому що тут військова частина.

У період Першої світової війни Хирів переходив з рук в руки. У конвікті розміщувалися то австрійський, то російський військові шпитали, то квартири генералів Єрмолова та Брусилова. Тут навіть побував російський цар Микола II.

У 1939-1941 рр. у колегії була радянська казарма, у 1942-1943 рр. – табір військовополонених, а у 1943-1944 рр. – німецький

Залізничний вокзал. 1915 рік.⁶⁹³

⁶⁹³ URL: <http://dobromyl.org/2011/12/hyryv-arhivni-svitlyny/>

Єврейська громада⁶⁹⁴

Євреї були в Хиріві з часу його заснування. Більшість із них займалася торгівлею, частина – ремеслом. У 1859 році в Хирові проживало 574 євреї (30,7% від загальної кількості населення). Пік чисельності єврейського населення становив 1164 особи (39,8% від загальної чисельності) у 1900 році.

На початку 20 століття активізувався сіоністський рух. Популярністю користувалися молодіжні товариства “Noar Zioni” і жіночі “Debora”. До Першої світової війни єврейські діти здебільшого відвідували хедер. У післявоєнний період до 1921 року єврейське населення скоротилося до 919 осіб (34,6% від загальної чисельності). У 1922 році відкрито єврейську школу. Тут навчалось 25 дівчат.

Під час II Світової війни Хирів зазнав значних руйнувань. Євреїв Хирова німці відправили в Перемишльське гетто, де згодом усіх розстріляли.

Стара і нова синагоги в Хирові свідчать про те, що в місті жила велика єврейська громада (єврейська громада). Стара дерев'яна була побудована в 1740 році і була підпалена німецькими окупантами після захоплення міста під час Другої світової війни. Після закінчення війни не відновлювалася. Нова синагога була збудована наприкінці XIX ст. Під час війни її пограбували німці. Після закінчення війни її відремонтували і перетворили на склад.

Єврейський цвинтар у місті був заснований у XVIII ст. Нині на кладовищі немає надгробків, а його територія оточена залишками муру. Кладовище знаходиться в західній частині міста.

Уродженець Хирова

Шорр Ізраель⁶⁹⁵ (1886 Хирів – 04.09.1935 Нью-Йорк) – співак, кантор.

Він був далеким родичем Баруха. У дитинстві він співав при дворах хасидського Ребе в Чорткові та Риманові. У 1904-1918 роках був кантором у передміській синагозі у Львові. З 1918 року, як наступник Еліезера Голдберга, він був кантором у синагозі в Кракові. В 1924 році він емігрував до Сполучених Штатів і був кантором спочатку в Чикаго, потім у Нью-Йорку, потім у Брукліні та Бронксі. Створював літургійну музику. Найвідомішою була його композиція «*Szejibane bejt ha-mikdasz*».

⁶⁹⁴ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/khyriv-old-jewish-semetary/>

⁶⁹⁵ Błaszczuk L.T., „Żydzi w kulturze muzycznej ziem polskich w XIX i XX wieku. Słownik biograficzny”, Warszawa 2014. URL: <https://docplayer.pl/24819973-Zydzi-w-kulturze-muzycznej-ziem-polskich.html>; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/3726-schorr-izrael>; Kutsch K.J., Riemens L., Großes Sängerlexikon, Bern 1997; URL: <https://www.abebooks.co.uk/book-search/title/n%27ginoth-baruch-schorr/author/israel-schorr/>

Пам'ятний знак на території старого єврейського кладовища у Хиріві.⁶⁹⁶

Хирів, територія єврейського цвинтаря⁶⁹⁷

⁶⁹⁶ Установка пам'ятного знака проведена силами Товариств єврейської культури ім. Шолом-Алейхема в Самборі та Львові при фінансуванні Об'єднаної єврейської громади України.

⁶⁹⁷ Інформація про заснування кладовища невідома. Позначено на кадастровій карті 1853 р. Старий цвинтар знесений та забудований дитячим садком та електропідстанцією у 1960-х роках.

Ринкова площа в Ходорові, 1915 р.⁶⁹⁹

Перша писемна згадка про Ходорів датується 1394 р.⁷⁰⁰ (йдеться про привілей Владислава III львівському костелові св. Христа оо. Францисканів на села Ганачів і Козельники).

У багатьох документах місцевість називалася Ходорів Став або Ходоростав. Це пояснювалося розташуванням міста на острові між річкою Луг і ставком. Саме наявність ставка та річки зробила цю місцевість привабливою для поселення. У XV столітті на острові був побудований укріплений замок, відділений від міста ровом з підйомним мостом. Звідси вулиця вела до ринкової площі, посеред якої стояла ратуша. У 1460 році власник міста Юрша (Гжегож) Ходоровський збудував на цій вулиці дерев'яний костел латинського обряду. До 18 століття його кілька разів перебудовували після пожеж. Мурований храм на цьому ж місці звали Ржевуські наприкінці XVIII століття.

Старе місто було оточене мурами з вежами. Вхід був через ворота. Один із них знаходився зі східного боку, виходив на дамбу. Другий був із західного

⁶⁹⁸Chodorów Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880, t.I, s.610. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/; Chodorów Cracovia Leopoldis [online], www.cracovialeopoldis.pl/index.php?pokaz=słownik&id=331; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/search/google/Hodorow/> (дата звернення: 21.03.2023).

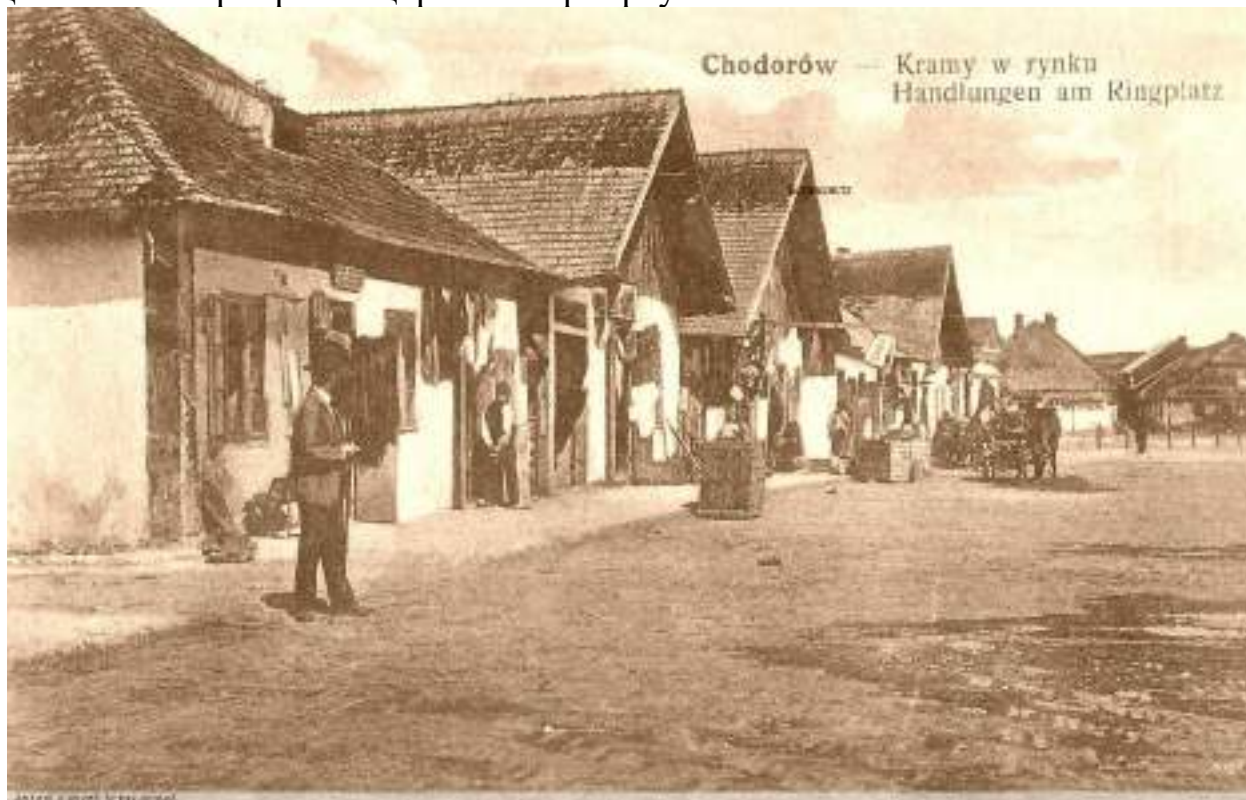
⁶⁹⁹URL: <https://kresy.org.pl/10157707,foto.html?idEntity=8325035/> (дата звернення: 21.03.2023).

⁷⁰⁰Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. T. III. Lwów, 1872. – s. 145-146. – 313. s.

боку, на березі Лугу; знаходився біля церкви (зараз біля церкви болотисті місця). Слідів замку не збереглося. Про це нагадує лише назва вулиці Замкова. У 1930-х роках де-не-де траплялися сліди мурів, але під час Другої світової війни, коли виникла загроза затоплення прилеглих будинків, ґрунт із замкової гори вивозили вантажівками для спорудження дамб. Сьогодні на місці замку розташований житловий масив.

У 1524 році король Сигізмунд I на прохання шляхтича Марціна Ходоровського видав привілей про передачу Ходорова Владиславом III у 1436 році з польського на магдебурзьке право. Цей акт встановлював дати щотижневих ярмарків і щорічного ярмарку.

Крамнички на ринку, 1912 р.⁷⁰¹

Після приєднання цих земель до Австрії у 1785-1788 роках було проведено перелік сільськогосподарських угідь і селянських пільг, відомий як «Йосифінський запис». На той час у містечку було 214 житлових будинків, 109 з яких належали євреям. Крім того, тут було 10 виноградників, ратуша, церква, школа та єврейська лазня.

У 19 столітті Ходорів належав родині Ланцкоронських. Спадкоємиця маєтку Ходорів Ельжбета Ланцкоронська вийшла заміж за генерала австрійської армії барона Кароля де Во. Близько 1860 року Шарль де Во почав будівництво нового палацу.

У 1866 році Ходорів отримав залізничну станцію. У 1889 році став залізничним вузлом після відкриття лінії Ходорів – Стрий. У 1897 році була запущена лінія Ходорів – Потутори – Березовиця – Острів – Тернопіль. Наявність залізниці сприяла значному розширенню міста. Між центром і

⁷⁰¹URL: <https://kresy.org.pl/8335966,foto.html?idEntity=8325035//>(дата звернення: 22.03.2023).

вокзалом були побудовані нові вулиці: Колейова (нині Грушевського), Стрийська, Шевченка. Станом на 31 грудня 1890 року місто займало площу 9,98 км², мало 346 будівель і 2787 жителів.

Залізничний вокзал, 1918 р.⁷⁰²

Наявність залізничного транспорту сприяла створенню промислових підприємств. У 1907 році барон Казімеж де Во заснував цегельню. У 1908 році був створений невеликий содовий завод, згодом лісопильний завод і паркетна фабрика. У 1912 році було створено акціонерне товариство «Chodorów SA», також за участю барона Казімежа де Во. У 1913 році компанія побудувала великий цукровий завод у Ходорові. Населення міста зростало разом із розвитком промисловості. У 1900 році кількість жителів становила 3997 осіб, у 1937 році — 8050 осіб.

Після закінчення Першої світової війни місто опинилося під контролем українців. 27 лютого 1919 року сюди прибув сам отаман Симон Петлюра. Потім місто увійшло до складу відродженої Республіки Польща.

У вересні 1939 року Ходорів був окупований радянською армією. 30 червня 1941 року місто захопили німецькі війська.

У лісі біля цукрового заводу розстріляно 300 євреїв. Останнім актом в історії громади Ходорів була депортація місцевих євреїв німцями у вересні та жовтні 1942 року до нацистського табору смерті в Белжець.

У 1943 році населення зменшилося з 8 тис. чоловік (перед війною) до 3280 після війни.

⁷⁰² URL: <https://kresy.org.pl/10157813,foto.html/> (дата звернення: 22.03.2023).

Ходорів, 1938 р.⁷⁰³

Єврейська громада⁷⁰⁴

З огляду на численність євреїв у місті 1913 р. першим бургомістром-євреєм Ходорова був обраний др. Зігмунд Грінштайн (Dr. Zigmund Greenstein). Коли у Ходорові з'явилася гебрейська громада, то патронами «слуг держави» чи «людей короля», як тоді йменували євреїв, були місцеві магнати Ходоровські. Про заможність громади свідчить тепер вже відома на цілий світ Ходорівська дерев'яна синагога, яку ходорівський кагал збудував у 1651 р.

Однією з найвідоміших гебрейських особистостей, пов'язаних з Ходоровом, є раббі Ісаак бен Жебі Ашкеназі (Rabbi Isaak ben Zebi Ashkenazi). Він був рабином і талмудистом.

Ашкеназі народився десь на теренах України в середині XVIII ст. Згодом став рабином у Ходорові, а потім і у Львові, де й помер 5 травня 1807 р.

Ашкеназі – автор трактатів «Ор га-Нер» («Or ha-Ner» – «Світло лампи») – це коментар до Аггади (Haggadah, Lemberg, 1788), та «Торат га-Кодеш» («Torat ha-Kodesh» – «Любов до Святості») – це коментар до Зебагім (Zebahim, Lemberg, 1792).

⁷⁰³ Фото Г. Поддембського. URL: <https://castles.com.ua/chodorow.html> (дата звернення: 21.03.2023).

⁷⁰⁴ Возняк Т. Ходорів// Незалежний культурологічний журнал «Ї». – Львів, 2007. – № 48. – С.403. URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyu_usesvit_Halychyny.pdf; Chodorów [w:] Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880, t. I, s. 610.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 3, eds. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, pp. 1193–1194; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, vol. II A, ed. Geoffrey P. Megargee, pp. 746, 770, 854.

У Ходорові рабинами були і представники відомої Жидачівської хасидської династії, яка починає свій родовід від раббі Їцхака Ісаака Айхенштайна Сафріна (Rabbi Yitzhak Isaac Eichenstein Safrin, пом. 1800 р.).

Представником цієї хасидської династії був, зокрема, ходорівський раббі Єгошуа Гешль Айхенштайн (Rabbi Yehoshua Geshel Eichenstein), син Жидачівського раббі Александра Йом Тов Ліпи (Aleksander Yom Tov Lipa).

Будівля колишнього готелю Тайхманна (Teichmann)

Гордістю Ходорова ХІХ ст. був відомий на всю Галичину готель Тайхмана (Teichmann) поблизу залізничного двірця, де упродовж багатьох років у великій залі відбувалися весілля галицьких, буковинських та угорських євреїв.

Ходорів ніколи не був великим містом. У ХІХ ст. він налічував близько 6 000 мешканців. Однак він був промисловим містом, адже тут була найбільша у Галичині цукроварня.

Значних руйнувань місто зазнало під час І Світової війни. У 1931 р. в Ходорові мешкало 2 300 євреїв. Єврейський цвинтар – кіркут був розміщений у центрі міста навпроти церкви.

30 червня 1941 року місто захопили німецькі війська.

У лісі біля цукрового заводу розстріляно 300 євреїв, 128 осіб інших національностей відправлено на роботи до Німеччини.

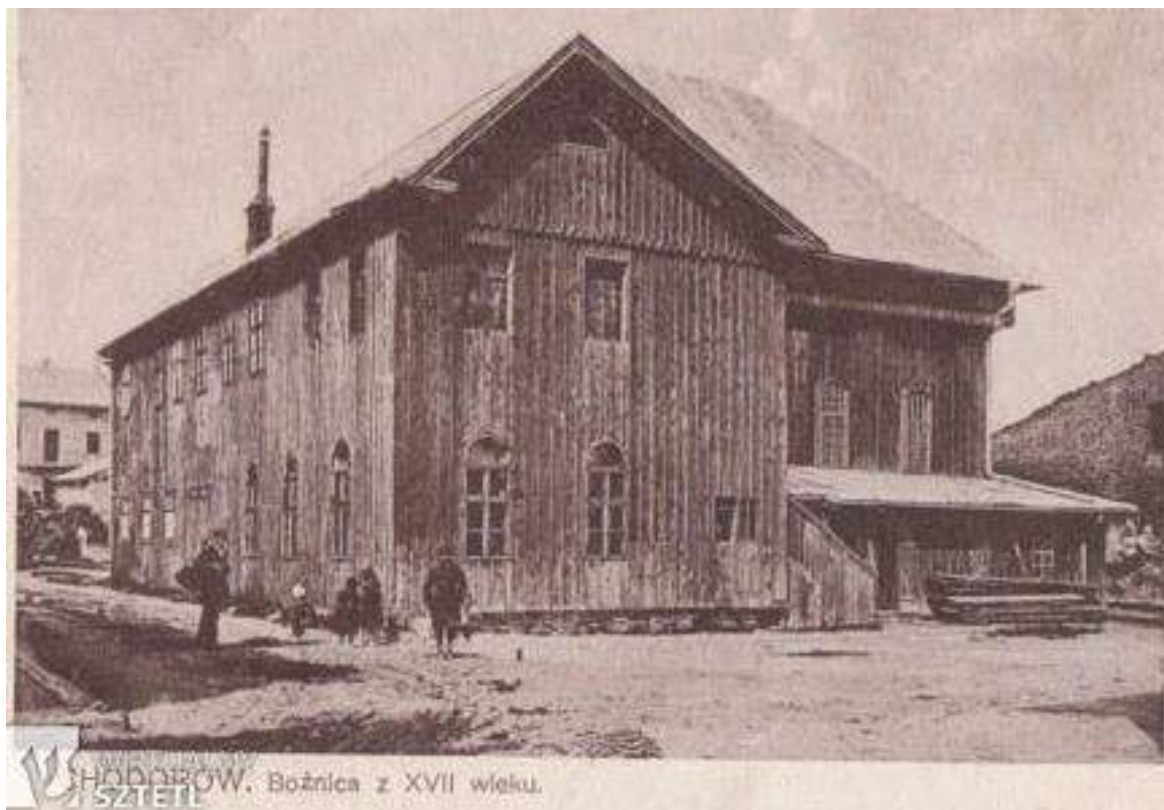
Останнім актом в історії єврейської громади Ходорів була депортація місцевих євреїв у вересні та жовтні 1942 року до нацистського табору смерті в Белжець.

У 1943 році населення міста зменшилося з 8 тис. чоловік (перед війною) до 3280 після війни.

Синагога⁷⁰⁵

У Ходоріві була дерев'яна синагога, найгарніша серед усіх дерев'яних божниць на Галичині. Найранішою датою будівництва головного залу синагоги є 1642 рік. Ходорівська синагога мала просту аркоподібну стелю, мальовничості синагозі надавали відкриті галереї та високі дахи із заламами, вкриті гонтом, а особливо розкішним був інтер'єр – у 1650-1652 рр. маляр Ізраель бен Мордехай Лісніцкі оздобив синагогу чудовими поліхромічними розписами. У 1714 р. розпис храму був відновлений Ісааком бен Йегудою Лейбою. Розписи встигли дослідити і захоплено описати мистецтвознавці на початку ХХ ст.

Ходорів: Будівля стародавнього єврейського храму. 1914-1917

Синагога, що пережила турецькі, татарські й козацькі напади на Ходорів, була зруйнована під час Першої світової війни. Тоді російські війська цілеспрямовано нищили, спалювали єврейські квартали містечок. Жодна дерев'яна синагога на Галичині не збереглася. Але по чорно-білим фотографіям була зроблена кольорова віртуальна реконструкція розписів синагоги, яку можна побачити в Музеї Діаспори в Ізраїлі.

Розпис дерев'яної Ходорівської синагоги являє собою унікальний каталог єврейської символіки і емблематики. На жаль, збереглося далеко не все. Різноманіття та багатство рисунків та орнаменту, тварин і фантастичних істот –

⁷⁰⁵URL:<http://www.tureizahav.lviv.ua/ua/statti/evrejska-mynuvshyna-galychyny/unikalni-rozpysy-synagogy-v-hodorovi.html>; Alois Breyer: Holzsynagogen in Poland, 1934, p.9.; Chodorow synagogue, Musée d'Art et d'Histoire du Judaïsme Plan of the synagogue. URL: <https://www.mahj.org/fr/decouvrir-collections-betsalel/chodorow-24679>; URL:<http://www.tureizahav.lviv.ua/ua/statti/evrejska-mynuvshyna-galychyny/unikalni-rozpysy-synagogy-v-hodorovi.html>// (дата звернення: 21.03.2023).

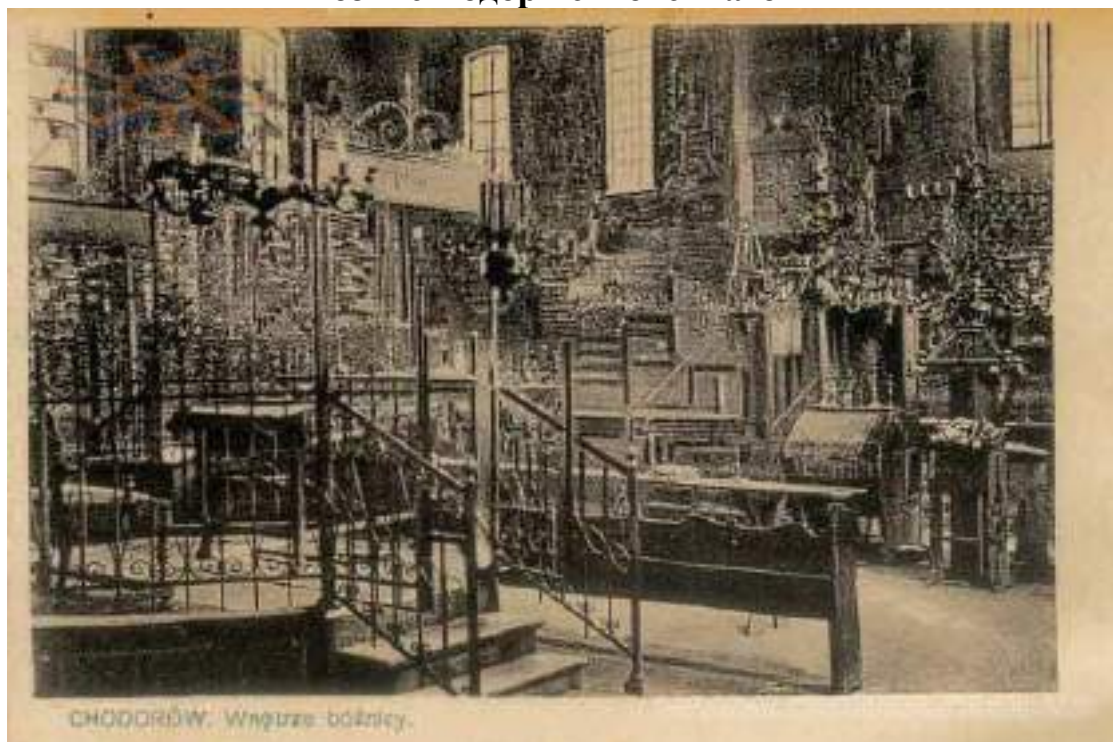
це свого роду принцип, що лежить в основі "Перек Шира", коли кожне з творинь прославляє своїми способами Всевишнього.

Знаки зодіаку в центрі склепіння синагоги представляють світобудову в цілому, об'єднують собою всі мотиви і, до того ж, вводять в зображення аспект тимчасовості. Кожен медальйон знаку зодіаку супроводжується пасуком з ТаНаХа. Крім того, знаки зодіаку символізують тут різноманіття людських характерів, особистостей, а також дванадцять колін Ізраїлю.

Її макет авторства Леона Крамера (Leon Kramer) експонується у Музеї Діаспори у Тель Авіві.

Розпис Ходорівської синагоги

Інтер'єр синагоги

Кристинопіль⁷⁰⁷

Кристинополь або Кристинопіль (пол. *Krystynopol*) назва часів Речі Посполитої, Австрійської імперії, Австро-Угорщини, Західноукраїнської Народної Республіки, Польської Республіки, яка була офіційною з 1692 року до 3 листопада 1951 року.

Заснований 1692 року великим коронним гетьманом Феліксом Казимиром Потоцьким (похований 15 травня 1702 в Кристинополі в костелі бернардинів, який сам фундував в 1695; перевіз сюди з Риму мощі св. Климента). Він назвав місто на честь своєї дружини Кристини Любомирської.

Його син, белзький староста Юзеф (Йосип) Потоцький був похований там само у 1723. Внук його – воєвода руський Францішек Салезій Потоцький (1700 – 1772) побудував палац і заснував (1768) монастир Василян (барокова церква св. Юра (побудовані у 1771–1776); до 1946 – відпустове місце УГКЦ з чудотворною іконою Матері Божої). Францішек Потоцький тримав в Кристинополі постійний козацький полк (300 осіб.).

⁷⁰⁶ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 4, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s.761-762. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/s/761-762; Кристинополь / // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-1610>; Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ). – Париж, Нью-Йорк, 1984. – Т. 10. – С. 3700-3713. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii292.htm>

⁷⁰⁷ URL: https://www.jewage.org/wiki/ru/Profile:Krystynopol_Ukraine

Син Францішка Салезія Потоцького, Станіслав Щесний Потоцький, після трагедії з Гертрудою Коморовською, переніс родинну «столицю» Потоцьких з Кристинополя до Тульчина (1774).

Фелікс Казимир Потоцький

Після першого поділу Речі Посполитої (1772) Кристинополь разом з усією Галичиною відійшов до володінь Габсбургів.

Відомо, що до середини ХІХ століття місто мало чотирьох власників (господарів).

Після заняття військами ІІ Речі Посполитої (1919) містечко Кристинополь належало до Польщі, було центром гміни Сокальського повіту.

15 лютого 1951 містечко передано СРСР на підставі радянсько-польської міжурядової угоди. Взамін Польща отримала 3 червня 1951 року Устрики Долішні (пол. *Ustrzyki Dolne*) з районом (пол. *Bieszczady*). Основою, на якій почав розвиватися

радянський Червоноград, стали розвідані поклади кам'яного вугілля. У 1950 почалося будівництво шахт. З 30.12.1962 Червоноград (з селищами міського типу Гірник, Жвирка, Соснівка) – місто обласного підпорядкування Львівської області.

Єврейська громада⁷⁰⁸

Невідомо, коли євреї появились у Кристинополі, але ймовірно, що вони були від початків існування міста – з 1692 р. Його засновником був Фелікс Казимир Потоцький, воєвода Краківський та польський коронний гетьман. Найбільший розквіт містечка припав на час правління його внука, Київського воєводи Францішка Салезія Потоцького, а саме з 1724 по 1772 роки. Згідно тарифу з 1765 року у місті разом із парафіями нараховувалось 759 євреїв⁷⁰⁹. У 1789 році існувала німецько-єврейська школа. В цей час жили у Кристинополі і визначні особистості усього єврейського народу. «Відомою є династія рабинів Крістіанполерів, засновник якої Меір (1740В 1815) якийсь час був рабином у Кристинополі і взяв собі прізвище від назви міста. В історії єврейського народу Меір Крістіанполер залишився як автор базованого на «Талмуді» роману *Yad ha*

⁷⁰⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 4, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s.761-762.URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/s/761-762; Krystynopol, [w:] Pinkas Hakehillot Polin: entsiklopedyah shel ha-yishuvim ha-Yehudiyim le-min hivasdam ve-`ad le-ahar Sho'at Milhemet ha-`olam ha-sheniyah, t. 2, red. D. Dąbrowska, A. Wein, A. Weiss, Jerusalem 1980, ss. 494–495.; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/node/137550>; Hapner B. History of Jews in Krystynopol, Jewish Gen. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/chervonograd/HistoryofKrystynopol.html>;URL:<https://www.museumoffamilyhistory.com/hm-chervonograd-om.htm>; Галина Гриник Євреї у Кристинополі //Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л.: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во «Логос», 2012. – Книга І – С. 599-608. – 782 с.URL:<https://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/view/952/951>;<https://krystynopol.info/jevreyi-u-krystynopoli/>

⁷⁰⁹ Sokalski B. Powiat Sokalski. – Lwów: drukarnia ludowa pod zarz. St. Baylego, 1899. – С. 47.

Ме'ир, в історії міста – як основоположник династії, члени якої мають прізвище на честь Кристинополя»⁷¹⁰.

Палац Потоцьких, 1925 р.⁷¹¹

Ще однією визначною особистістю, життєва доля якої пов'язана з містом, був Яків Ейхенбаум. «12 жовтня 1796 року в Кристинополі народився Яків Ейхенбаум (уроджений Яаков Гельбер), згадка про якого є в енциклопедії «Брокгауз і Ефрон». Вже у два роки цей хлопчик вільно читав давньоєврейською. А в чотири знав напам'ять П'ятикнижжя. З невідомих нам причин батько засватав восьмирічного хлопчика і віддав його на виховання майбутньому тестеві, який мешкав неподалік містечка Горохів на Волині. Однак у дев'ятнадцять років Яків розлучився з дружиною і повернувся до батька, який до того часу перебрався в Замость, де одружився вдруге. Цей визнаний вундеркінд в майбутньому стане всесвітньовідомим математиком і палким поетом, чиї книжки критики називатимуть «відродженням нової поезії на івриті». Однак він ніколи не згадуватиме Кристинополя, міста свого дитинства»⁷¹².

На кінець XIX століття (1890р.) у Сокальському повіті проживало 90025 мешканців, з них: українців – 60063, поляків – 16063, євреїв – 13604, німців – 295 осіб. Єврейське населення, в основному, проживало у містах – 10584 осіб, у селах – 1512, окремими поселеннями (obszar /dwor) – 1508 осіб⁷¹³. З усього

⁷¹⁰ Гриник Г., Ярош-Замойська О. Кристинопіль (1692В1951) / Передмова Б. Чайковського. – Червоноград: ТзОВ «ЮЕКС», 2010. – С.137.

⁷¹¹ URL:<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=654371503365011&set=pb.100063765017298.-2207520000.&type=3>

⁷¹² Гриник Г., Ярош-Замойська О. Кристинопіль (1692В1951) / Передмова Б. Чайковського. – Червоноград: ТзОВ «ЮЕКС», 2010. – С.138.

⁷¹³ Sokalski V. Powiat Sokalski. – Lwów: drukarnia ludowa pod zarz. St. Baylego, 1899. – С. 47.

населення Сокальського повіту у містах євреї становили 54%. У Кристинополі із 3625 населення 77% жителів були євреями⁷¹⁴.

У Кристинополі торгівля і промисли в більшості були у власності євреїв. У містечку співвідношення, у національному складі, оподаткованих ремісників складалося так: шевців-християн – 44, євреїв – 26; кравці, тільки євреї, 17; кушнірів-католиків – 2; гарбарів – 1 католик і 7 євреїв; римарів – 3 євреї; солярів – 4 католики та 4 євреї; боднарів – 4 католики; ковалів – 3 католики; котлярів – 3 євреї; бляхарів – 2 євреї (?); різників – 2 католики і 10 євреїв; пекарів – 4 євреї; побивачів дахів – 1 єврей; перукарів – 2 євреї. Найбільш заможні торгували збіжжям і горілкою, яку вивозили за кордон. Інші здійснювали торгівлю рослинними оліями, соломою, сіном, макухами, кістками і потрухами. Євреї торгували різними продуктами та виробами⁷¹⁵.

Синагога⁷¹⁶

Червоноград (Христинопіль). Синагога мурована, 1920-і рр.

Зважаючи на велику кількість єврейського населення, у місті було декілька синагог. Дві з них були найбільші – муровані. Вони знаходились неподалік палацу Потоцьких. Одна із них, головна, розміщувалась при дорозі

⁷¹⁴ Sokalski V. Powiat Sokalski. – Lwów: drukarnia ludowa pod zarz. St. Baylego, 1899. – С. 48.

⁷¹⁵ Sokalski V. Powiat Sokalski... – С. 392 .

⁷¹⁶ Бойко О. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: синагоги. – Пам'ятки України, 2006 р., № 3, с. 55.; ЦДАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 85. – Сир. 2367. – Арк. 4-6.; Площанский В. Кристинополь // Литературный сборник, издаваемый Галицко-Русскою Матицею. – Львов, 1887. – С. 264.

на Бендюгу (тепер це приблизно місце міського ШРЕМу по вул. Гоголя). Друга, майже навпроти головної, з лівої сторони, при дорозі на Львів (тепер район вул. Хмельницького,15). Ця друга ніколи не зачинялася і у ній навіть можна було заночувати. Третя синагога також була мурованою, знаходилась біля єврейського кладовища (тепер вул. Шевська, навпроти Дому Сестер Службниць). «Були ще секти жидівські і кожна з них мала свій молитвенний будинок, їх було біля десяти...»⁷¹⁷. Це були невеликі дерев'яні будинки, поміж житлових будинків. Так, один з них був, у так званій тоді частині міста – «На болоті» (тепер район вулиці Княгині Ольги – навпроти аптеки, що по вул. Святого Володимира). Ще був у західній частині міста (тепер вул. Стефаника, приблизно місце перед будівлею «Водоканалу»).

Синагога збудована в 1795-1800 роках. Згідно з «Донесенням Галицькому намісництву» за 1827 рік, у місті тоді функціонували «одна мурована синагога, 1800 р., і один дерев'яний бетмідраш» (без дати). Двоюрусні синагогальні приміщення добудовували, очевидно, пізніше.

Монументальна класицистична божниця стояла поряд з бетмідрашем. Масивну кубічну брилу молитовної зали увінчував багатопрофільований карниз, над яким здіймався чотирисхилий бляшаний дах. Стіни членувалися лопатками на три поля з великим півциркульним віконним прорізом і круглою нішею в кожному. Центральне поле східного фасаду мало кругле вікно для освітлення ніші Тори. Синагогальні приміщення прилягали до основної молитовної зали з двох боків. Головний вхід підкреслював портик з трикутним класицистичним фронтоном. Про інтер'єр відомостей не віднайдено. Божницю знищено під час Другої світової війни.

**Єврейська школа у Кристинополі.
Лаг ба-Омерська процесія. 1914 рік.⁷¹⁸**

За даними перепису населення, на початку ХХ століття – 1900 року у Кристинополі проживало 3592 мешканці, з них 2672 були євреями⁷¹⁹.

⁷¹⁷ Войтович З.І. Спогади. – ЧФЛМІР. – НдВ634. – С. 2.

⁷¹⁸Тут і надалі світлина з приватної колекції Міріам Вогефангер, Аргентина. URL :<https://krystynopol.info/krystynopolski-yevreyi/>

⁷¹⁹ Гриник Г., ЯрошВЗамойська О. Кристинопіль... – С.186.

В часи Першої світової війни, 1914 року, Кристинопіль, який на той час належав Австро-Угорщині, окупувала російська армія. Російські козаки вчинили погром, під час якого потерпіли переважно євреї. Було підпалено багато будинків і зруйновані майже всі єврейські крамнички. Вперше за все існування єврейської громади у місті відбулось фізичне винищення юдеїв. Козаки трьох євреїв застрелили, а ще двох зарубали шаблями. Вони згвалтували тридцять жінок, причому над одруженими збиткувалися на очах їх чоловіків. Від мародерства постраждали також місцеві громадяни і селяни⁷²⁰.

Після 1918 р. економічне становище значно погіршилося. Торгівля

Місіс Естер Клейн (справа, внизу) – Ester Klein, директор єврейської школи у Кристинополі.

зерном у відносно великих масштабах занепала, і більшість купців були змушені обмежити свою діяльність.

Лише за Другої Посполитої життя в Кристинополі почало стабілізуватися. У 1926–1927 роках у місті було 5 синагог. Діяли цементний завод, млини та шкіряні заводи. Дані 1930 року також згадують лісопильні заводи та виробництво хімічної продукції.

У міжвоєнний період відбулися значні зміни в житті громади. Уже в 1922 році почали діяти курси іврити, які відвідували 30 слухачів. У свою чергу, у 192-1924 рр. також діяли курси «Союзу народних вищих шкіл» зі Львова. Більше того, незважаючи на тиск белзьких хасидів, щоб вони голосували за польські урядові списки на виборах до Сейму, кристинопольські євреї охоче голосували за

список націонал-сіоністів: у 1922 р. – 866 голосів, а в 1928 р. – 605 голосів. Саме в цей період особливо активно діяли організації, що пропагували ідею національного відродження Палестини.

Перед початком Другої світової війни (дані на 1936 р.) у місті Кристинополі проживало 3020 осіб, з них 1958 євреїв.

У 1939 р. у місті проживало 3300 громадян, з них більше третини були євреями. Зменшення чисельності населення міста та кількості єврейської громади у порівнянні із початком ХХ століття пояснюється як втратами у Першій світовій війні, так і масовими виїздами євреїв у Палестину, починаючи з кінця 20-х років.

На цей час у місті було декілька молодіжних сіоністських організацій. Відомо про деякі з них: «Бейтар», «Гордонія» та «Езра»⁷²¹.

⁷²⁰ Weliczker Wells L. Life in the shetl // Shattered Faith: A Holocaust Legacy. – University Press of Kentucky, 1995.

⁷²¹ «Бейтар» – молодіжна сіоністська організація, створена в Ризі у 1923 році Володимиром (Зеєвом) Жаботинським. «Бейтар» виховував у своїх членів бажання особисто здійснювати піонерсько-халуціанські ідеї і активно брати участь в єврейській самообороні. Своєю політичною ціллю вони вважали створення єврейської держави по двох берегах Йордану. «Гордонія» – молодіжний сіоністський рух, виник у 1923 році в Галичині і розповсюдився по

Початком вигнання євреїв із Кристинополя стала Друга світова війна. 1 вересня 1939 року гітлерівські війська перейшли польський кордон і почали окупувати Польщу. Подальші дані подаються спогадами колишніх жителів міста. «У вересні 1939 року, коли німці були під Львовом, із Белза приїхала легкова машина (у Белзі був головний галицький рабін) сильно сигналіла в місті і зібрався мітинг жидів. Приїхало двоє жидів. Один із них виліз на машину і об'явив, що на річках Буг і Солокії буде границя і хто хоче, щоб виселилися за цей кордон ще до вечора. Жиди виїхали до вечора, хто чим міг: фірами, тачками. В місті залишилось кілька старих людей»⁷²².

Єврейська молодь Кристинополя 30-ті роки ХХ-ст.⁷²³

«21 вересня 1939 року вперше у Кристинопіль прийшли німці. Був великий бій. Поляки і євреї об'єдналися і билися з німцями. Німці перемогли і спалили центр міста (єврейські будинки). Було наказано християнам на своїх будинках вішати образи, а єврейські будинки палили. Німці євреїв не стріляли. Місто горіло цілу ніч, німці будинки запалили і поїхали. В цю ніч євреї втекли за р. Буг, деякі на Великі Мости. Після цього бою прийшли радянські воїни і був мітинг в колишньому польському Народному Домі. Повернулися євреї (в основному чоловіки), вони стали в ряди радянської міліції і вивозили своє

всьому світу. Його засновником був А.Д. Гордон, його іменем і названий рух. Метою руху було відродження батьківщини на землі єврейського народу в Ерец-Ізраїль, виховання членів руху в гуманістичному дусі, створення трудолюбивої нації, відродження єврейської культури на мові іврит. «Езра» – молодіжна сіоністська організація, створена в 1919 році в Німеччині релігійною молоддю. В неї входили ті, що вірили в Тору і виконували заповіді, були людьми віруючими. Їх ціллю було виховати релігійне покоління, яке зможе повністю ввійти у всі сфери життя, і нерелігійні також, і в підсумку, щоб створити релігійне суспільство в державі Ізраїль.

⁷²² Войтович З.І. Спогади. – ЧФЛМІР. – НдВ634. – С.

⁷²³ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1052000865245348&set=gm.1761637693985268>

добро, яке не згоріло... 14 жовтня приїхали німці трьома машинами заквартирували в палаці Потоцьких... На цей час євреїв на території Кристинополя вже не було. Був лише один Волько, він був бідним, жив по вулиці Шевській. Німці наказали носити йому зірку на рукаві. Уже після того, як німці в 1941 році перейшли Буг, то вони в Сокалі створили гетто»⁷²⁴.

Єврейська молодь Кристинополя на фоні моста через Західний Буг. 29 грудня 1934 року.⁷²⁵

Трохи відрізняються спогади Войтовича З.І. від спогадів Кіха В.А. відносно дня, коли євреї масово залишили місто. У своїх спогадах Войтович З.І. ще уточнює такий момент: «На той час в Кристинополі залишилось декілька старих, бідних, без сім'ї жидів. Як прийшли німці, то їх розстріляли в 1943 році в парку Потоцьких, біля липової алеї. Там були німецькі окопи і їх там кидали (тепер це місце недалеко від центрального входу на стадіон «Будівельник». А в 1939 році, як німці були в Кристинополі, то жидів не стріляли, а відправляли їх на радянську територію)»⁷²⁶.

⁷²⁴ Кіх В.А. Спогади. – ЧфЛМІР. – НдВ633. – С. 3В4.

⁷²⁵ <https://krystynopol.info/jevreyi-u-krystynopoli/>

⁷²⁶ Войтович З.І. Спогади... – С. 8.

Німецькі війська у Кристинополі, 1941 р.⁷²⁷

Отже, євреї залишили Кристинопіль і опинилися на радянській території. Це дало можливість частині з них врятуватися.

Але були і трагічні долі і там також. Відома доля Хаїма Бурштейна. Представники радянської влади його арештували і відправили працювати у трудовий табір (в соляну шахту). Коли німці окупували уже цю територію, вони Хаїма Бурштейна відправили у гето в Одесу, де він і помер.

У часи війни безслідно зникли єврейські синагоги та кладовище. «Під час німецької окупації, 1939-1940 рр., люди купували в міської Ради єврейські будинки на опалення (тому що весь ліс опинився по другу сторону кордону). І купували єврейські синагоги на будівельні матеріали»⁷²⁸.

Така ж доля спіткала і єврейський цвинтар. «В 1940-1941 роках німці розібрали надгробки на кладовищі і збудували дорогу до Борятина (там, де зараз міст через дорогу, біля гаражів, шахта №1 і до Борятина). Збудували дорогу перед наступом на СРСР»⁷²⁹.

⁷²⁷URL: <https://www.historiaregionu.org/czerwonogr>

⁷²⁸ Кіх В.А. Спогади... – С. 2.

⁷²⁹ Кіх В.А. Спогади... – С. 1.

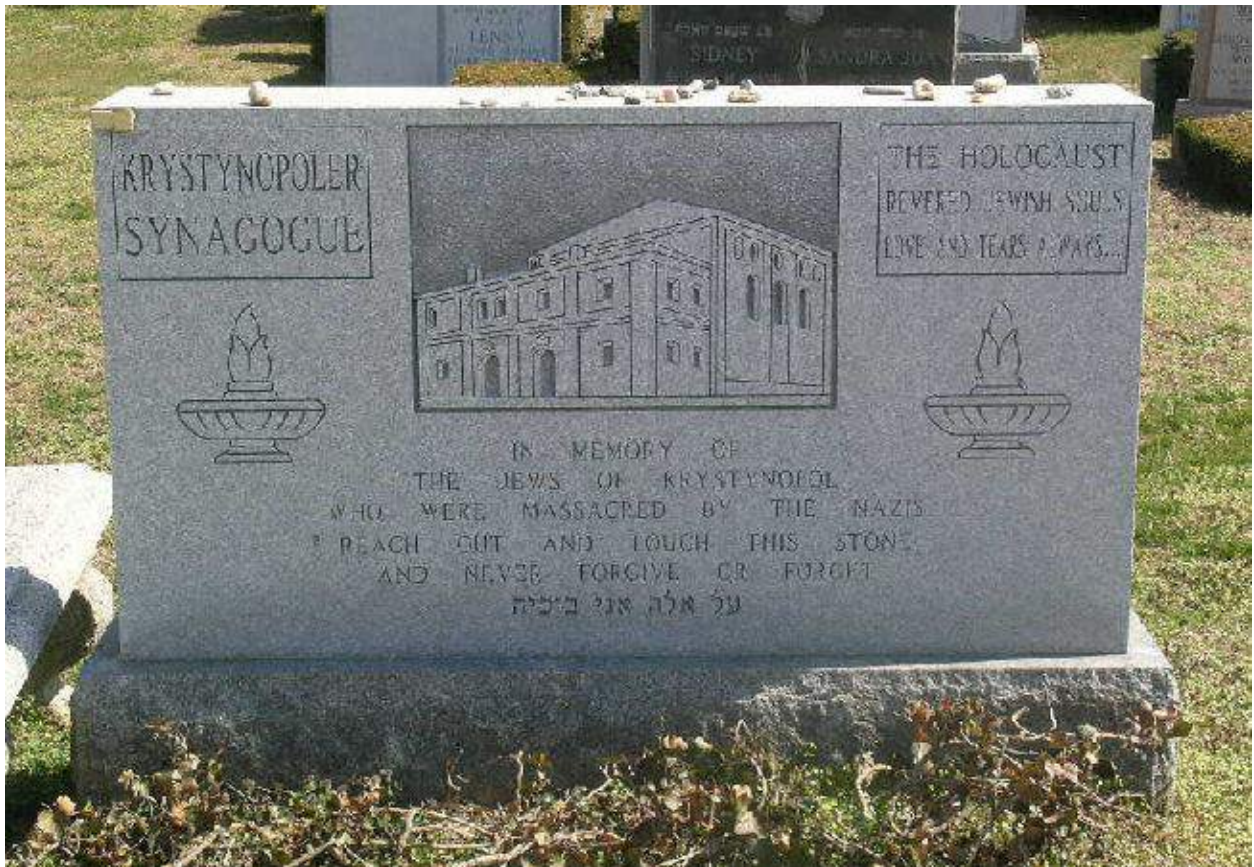

Після 1951 р., коли ця територія відійшла до СРСР, на місці єврейського кладовища велось житлове будівництво (незабудованою залишилася лише невелика його частина). Тут і досі стоять будинки і живуть люди. Територія колишнього кладовища зараз обмежується вулицями Лесі Українки, Шевською та Залізничною. Тепер у місті Червонограді ніщо не нагадує про багатівічне проживання єврейського населення на цій території.

Холон. Ізраїль.

Щорічно у місті Холоні (Ізраїль) на кладовищі відбувається меморіальна служба в пам'ять про євреїв Кристинополя, які стали жертвами Голокосту. Євреї, колишні мешканці міста та їх нащадки збираються біля монумента, на якому зображена Кристинопільська синагога, яка є символом пам'яті про жителів цього міста.

«Пам'яті євреїв Кристинополя, знищених нацистами. Простягніть руку і доторкніться до цього каменя і ніколи не пробачте і не забувайте».

(Меморіал на кладовищі Монтефіоре в Квінсі, Нью-Йорк)⁷³⁰

⁷³⁰URL: <https://www.museumoffamilyhistory.com/hm-chervonograd-om.htm>

Чижиків

Розташоване одразу після села Підберізці по трасі Львів-Тернопіль.
Перша згадка про село в письмових джерелах відноситься до 1410 року.
У 1909-1944 роках проходила залізниця Львів-Підгайці.

Чижиків, свято першого дзвоника. 1939 р.⁷³¹

Єврейська громада⁷³²

Вважається, що перші євреї почали селитися в селі в середині 19 століття. За словами місцевих очевидців, до війни в Чижикові проживало лише кілька єврейських родин. Один єврей на прізвище Шруль мав крамницю з алкогольними напоями, інший – Мехил. У 1930-х роках у Чижикові була відкрита єврейська сільськогосподарська школа. Багато євреїв проживало в довколишніх містах Винниках, Новому та Старому Яричеві.

Чижиків був окупований німецькими військами наприкінці червня 1941 р. За наявними історичними джерелами та усними розповідями свідків, опитаних Яхадом, восени 1941 р. у Чижикові (Острів) був створений трудовий табір в колишній корчмі, власника якої радянська влада депортувала в 1939 році. Територія табору була огорожена колючим дротом і охоронялася поліціями. В'язні були піддані примусовій праці, працюючи на будівництві дороги Львів – Тернопіль. За словами місцевих очевидців, серед ув'язнених були жінки та діти, хоча більшість становили чоловіки. Під час ліквідації табору, здійсненої в липні 1943 року, решту в'язнів перевели до Янівського табору, що на околиці Львова.

⁷³¹ URL: http://schyzyhykiv.blogspot.com/p/blog-page_16.html

⁷³² URL: <http://yahadmap.org/en/#village/chyzyhykiv-formerly-ostriv-lviv-ukraine.2002>

У результаті польових досліджень Яхаду вдалося ідентифікувати кілька місць розстрілів у Чижикові та за його межами. Місцеві очевидці згадували, як кілька колон євреїв повели в напрямку лісу. Сьогодні місця страт залишаються неозначеними та незахищеними.

Марія К.

Марія К., 1928 р.н.: «Табір знаходився на хуторі Острів (сьогодні Чижиків). Колись була корчма, де люди зупинялися перепочити та випити. Власника корчми росіяни вислали. Табір був огорожений парканом і охоронявся міліцією. Поряд з табором були інші будинки, де жили люди. Євреї змушені були ремонтувати дорогу, і їх охороняли один-два німці з батогами. Каміння для ремонту привозили вантажівкою. Недалеко від табору було пасовище, де я пасла корів. Біля цього пасовища був буряковий город. Тож час від часу я ховала там пляшку молока для наших знайомих євреїв. Працюючи на дорозі, і коли німецькі охоронці не дивилися, або обідали, вони пробиралися в сад і забирали пляшку. Взагалі німці дуже жорстоко поводитися з євреями. Били батогами та кийками. Пам'ятаю, якось один єврей зняв сорочку, бо було дуже спекотно, і його побив німець». (Свідчення №3017U, опитування у Винниках 4 грудня 2021 року)

Чижиків, працівник єврейської сільськогосподарської школи. 1930 р.

Дорога, якою групи євреїв вивозили на місце розстрілу.

Вид з дрона на місце розстрілу в лісі.

Щирець, 1903 р.⁷³⁴

Щирець – одне з стародавніх руських міст. Перші згадки про нього відносяться до початку XII століття. Відомо, що в середині 20-х років XII століття князі Володимирко Звенигородський і Ростислав Перемишльський з'їхалися у Щирці для вирішення питання про території своїх князівств, але до згоди не дійшли⁷³⁵.

В Галицько-Волинському літописі згадується, що на початку XIII століття, воюючи проти угорських загарбників, галицький князь Мстислав Мстиславович Удалий стояв із своїм військом в районі теперішнього Щирця⁷³⁶

У 1241 році місто зазнало нападу татар, було зруйноване і спалене⁷³⁷.

В цьому ж, 1397 році, Щирцю польським королем Владиславом Ягайлом було надано самоврядування за магдебурзьким правом і встановлено один тижневий торговий день і щорічний триденний ярмарок⁷³⁸.

В документах XV століття Щирець згадується вже як повітовий центр⁷³⁹.

На території поселення існувала німецька колонія Розенберг⁷⁴⁰.

⁷³³ Szczerzec // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wiek», 1890. – Т. XI. – S. 851. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/851

⁷³⁴ URL: <https://kresy.org.pl/7852847,foto.html>

⁷³⁵ Д. Зубрицкий. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. II, Львів, 1852, стор. 54. URL: <file:///C:/Users/38067/Downloads/57240759.pdf>

⁷³⁶ Ипатьевская летопись. Т. II, стор. 733.

⁷³⁷ І. Шараневич. Исследование на поли Отечественной географии и истории. Львів, 1869, стор. 50-51.

⁷³⁸ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Т. IX, Lwów, 1883, стор. 6,8-9. URL: <https://polona.pl/item-view/e15aae37-0ba9-462f-9260-905524fb65ba?page=11>

⁷³⁹ Akta grodzkie i ziemskie..., т. II, 1870, стор. 70, 77.

http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_AktaGr_2/e_dzherela_AktaGr_2.pdf

⁷⁴⁰ Олешко О., Петришин Г. Поява і господарська діяльність німецьких поселенців на Галичині та архітектурна специфіка німецьких колоній. – Львів. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/monograf/17/10.pdf>; О. Олешко, Г. Петришин Поява і господарська діяльність німецьких поселенців на Галичині та

13 листопада 1509 року король Сигізмунд I Старий у Львові видав привілей, за яким Щирець повторно отримував магдебурзьке право та дотацію. У 1516 році король знову видав привілей для міста, яке перед цим спалили татари: Щирець на 8 років звільнявся від данин і поборів.

1772 – після першого поділу Польщі місто ввійшло до складу володінь Габсбургів (того часу належало родині Потоцьких).

Станом на 1808 у колонії Розенберг мешкали 54 протестанти.

XIX ст. – у Щирці діяли каменярня та фабрика гіпсу.

1873 – через Щирець прокладено «залізницю Ерцгерцога Альбрехта», яка з'єднала міста Львів і Стрий.

Щирець, торговиця. 1909-1914 рр.⁷⁴¹

У 1880 році в Щирці мешкало 1754 особи: 1385 євреїв, 103 німці, 183 поляки та 112 українців. 1900 року було 1730 мешканців: 1324 євреї, 166 греко-католиків, 138 римо-католиків та 102 особи інших віросповідань. 1910 року — 1614 мешканців: 1264 євреї, 165 українців, 113 поляків, 62 німці.

27 березня 1934 р. Щирець отримав статус міста. Тоді в ньому проживало приблизно 1500 осіб.

Важких втрат зазнав Щирець під час Другої світової війни. В ніч проти 27 червня 1941, напередодні вступу гітлерівських військ, під гуркіт трактора НКВД замордувало 26 мешканців Щирця та довколишніх сіл Лани, Хоросно, Піски, Гуменець, Красів, Добряни, Сердиця⁷⁴². 7 липня 1941 знайдені тіла були перепоховані громадськістю на Горішньому кладовищі Щирця.

архітектурна специфіка німецьких колоній / О. Олешко, Г. Петришин // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – Київ-Миколаїв, 2006. – С. 91-108. – (Серія «Україна: історія і сучасність», випуск 1)

⁷⁴¹ URL: <https://kresy.org.pl/8059150,foto.html?idEntity=8059134>

Щирець, ринок. 1900-1914 рр.⁷⁴³

Єврейська громада⁷⁴⁴

Відомості про заснування цвинтаря невідомі, але воно позначене на карті 1880-х років. Імовірно, цвинтар діяв до Другої світової війни.

Найдавніші згадки про єврейське життя Щирця відносяться до 1629 року. На початку XVIII століття місцева єврейська громада була підпорядкована кегілли в Комарно. У 1770 році в Щирці служив рабином Лейбуш бар Ефраїм. Після його смерті його обов'язки виконував син раббі Іцхак. У 1880 р. кількість євреїв досягла 1385 осіб (78,9% від загальної чисельності населення). Наприкінці 19 століття голова єврейської громади також був мером міста. На початку 20 століття активізувався сіоністський рух. У 1911 році сіоністи відкрили єврейську школу для хлопчиків і дівчаток. У 1910 році єврейське населення становило 1264 особи (78,3% від загальної чисельності) і скоротилося до 712 (76% від загальної чисельності) до 1921 року. У міжвоєнний період Єврейський об'єднаний розподільчий комітет підтримував громаду. Були створені сіоністські організації «Ахва», «Шехер» і «Бейтар». У

⁷⁴²Розповідь Зиновії Сидор про закатованих більшовиками 25 студентів у смт. Щирець Пустомитівського району Львівської області на початку німецько-радянської війни у червні 1941 року. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=k38O7c4IJng>

⁷⁴³ URL: <https://kresy.org.pl/7852859,foto.html?idEntity=8059134>

⁷⁴⁴ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/shchyrets-jewish-cemetery/>

1931 році в місті проживало 850 євреїв. Війська Вермахту окупували Щирець у червні 1941 р. У серпні та листопаді 1942 р. понад 1000 євреїв було депортовано до гетто Бібрки та табору смерті в Белжець.

Уродженці Щирця

Леон Льовенкопф – діяч німецького соціал-демократичного руху, борець проти нацизму.

Давид Ноймарк⁷⁴⁵ – юдейський релігійний філософ. 1919 року заснував журнал *The Journal of Jewish Lore and Philosophy*, який публікувався Єврейським інститутом релігії до 1921 р.

Давид Ноймарк

Давид Ноймарк відомий насамперед завдяки написаній ним тритомній історії єврейської середньовічної філософії. Третій том із передмовою Рувіма Брайнїна (1862-1939), присвячений атрибутам навчання, було опубліковано вже по смертю.

Хайман Ісаак Фельдман⁷⁴⁶ (Human Isaac Feldman) народився у Щирці у 1897 році. Коли йому було 4 роки, сім'я емігрувала у Нью-Йорк. Член Американського інституту архітекторів, президент спілки архітекторів Нью-Йорка. У своїй кар'єрі Фельдман розробив проекти близько 2500 житлових будинків у Нью-Йорку. Фельдман спроектував будівлі для житлового управління Нью-Йорка та для федерації єврейських благодійників.

Щирець, мацеви на єврейському цвинтарі⁷⁴⁷

⁷⁴⁵ Metzler Lexikon jüdischer Philosophen: Philosophisches Denken des Judentums von der Antike bis zur Gegenwart Hardcover – 2003; URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

⁷⁴⁶ URL: https://watery-headed23.rssing.com/chan-12836270/all_p2.html

⁷⁴⁷ Відомості про заснування цвинтаря невідомі, але воно позначене на карті 1880-х років. Імовірно, цвинтар діяв до Другої світової війни. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/shchyrets-jewish-cemetery/>

Щуровичі, відкриття пам'ятника військовим. 1915 р.⁷⁴⁹

Засновником першого господарського поселення був староста буський Якуб Сечигньовський, який провадив активну колонізаторську політику і господарську діяльність у межах Буського староства. Про колишню адміністративну належність містечка до Буська свідчить і міська геральдика, мотиви якої дуже нагадують композицію буського герба. У 1538 р. містечко перейшло у власність буських старост Ґурок, які мали тут свої маєтки і замок — його можна розгледіти на відомій мапі фон Міга (XVIII ст.), де видно регулярне планування вулиць та оборонні споруди з трьох сторін. Четверта сторона — Стир. Замок було зведено тут за сприяння старости Анджея Ґурки близько 1550 року — поблизу греблі на Стирі.

Містом Белзького воєводства Щуровичам судилося бути до XVIII ст.

19 грудня 1647 Софія Теофіла Даниловичівна⁷⁵⁰ відступила Щуровичі з прилеглистями улюбленому сину Мареку.⁷⁵¹ Містечко зазнало великих збитків через сильну пожежу 5 липня 1884 року: згоріли церква, костел, синагога, початкова школа, ратуша, житлові дома.

⁷⁴⁸ Szczurowice z Dobrzyłówką // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1890. — Т. XI. — S. 868. (пол.) — S. 868. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XI/868

⁷⁴⁹ URL: <https://allegro.pl/oferta/szczurowice-k-radziechow-pomnik-wojsko-ok1915-13212321189>

⁷⁵⁰ Зофія Теофіла, уроджена Данилович Собеська (нар. 1607 р. у Журові, померла 27 листопада 1661 р. у Жовкові) — донька руського воєводи Яна Даниловича та Зофії уродженої Жолкевських, донька гетьмана Станіслава Жолкевського. Мати короля Яна III Собеського.

⁷⁵¹ Sobieska z Daniłowiczów Teofila Zofia (1607—1661) // Polski Słownik Biograficzny. — Warszawa — Kraków : Polska Akademia Nauk, PAU, 1999. — Т. XXXIX/3, zeszyt 162. — S. 480. (пол.)

За часів II Речі Посполитої Щуровиці були осідком гміни Щуровиці Радзеховського повіту Тарнопольського воєводства. У 1921 році воно налічувало 1202 жителі⁷⁵².

Єврейська громада⁷⁵³

Точний час заснування цвинтаря невідомий. Вперше він фігурує на австро-угорських картах 1880-х років, а найдавніші збережені надгробки відносяться до кінця XIX століття.

Вперше євреї згадуються в 1570 р. У 1643 р. в Щуровичах проживало близько 80 євреїв. Наприкінці 18 століття виникла єврейська громада. Євреї займалися орендою землі, шинкарством і торгівлею алкоголем. У місті переважали белзькі, олеські та гусятинсько-ружинські хасидські династії. Чисельність євреїв у 1880 р. досягла 752 осіб (44,1% від загальної чисельності). Під час пожежі 1884 р. синагога згоріла, а згодом була відбудована. У 1900 році єврейське населення становило 603 особи (35,7% від загальної кількості населення).

У довоєнний період активно діяли сіоністські організації. У 1922 році були створені філії сіоністських організацій «Ахва» і «Гордонія».

У 1921 році єврейське населення скоротилося до 100 (0,8% від загальної кількості населення).

Восени 1942 року місцевих євреїв депортували до гетто Сокаля та Бродів.

Елізар Штерлінг – батько Іцхака

«Як і всі інші євреї в малих містечках Польщі, – пише Іцхак Штерлінг, – євреї в Щуровицях працювали цілий тиждень, щоб мати все необхідне для суботи. Євреям, які могли це зробити, пощастило, бо не всім це вдавалося. Нужда призвела до того, що немала кількість євреїв міста взяли палицю і вирушили у широкий світ, шукаючи способу звільнитися від злиднів і потреб. Кілька пішли в землю Ізраїлю. Місто складалося з Белзьких, Олеських та Гусятинських хасидів. Як завжди, суперечки заради Неба відбувалися, коли в місті потрібно було найняти нового рабина чи шохета (ритуального різачка). Євреї Стремліче [Stremliche], а також євреї, які жили в селах навколо Щуровіц, також були частиною громади Щуровіц. Серед них були єврейські приціми (землевласники). Вони були хорошими жителями села і мали теплі єврейські серця. Вони надавали необхідну підтримку бідним людям у містах. Вони проводили звернення про допомогу нужденним у місті, особливо перед великими святами чи іншими святами, і не менше, коли потрібно було побудувати синагогу чи бейт-мідраш. Громадська рада Щуровіц

⁷⁵² Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej - Tom XV - Województwo Tarnopolskie, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1923. URL: file:///C:/Users/38067/Downloads/0014971.pdf

⁷⁵³ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/shchurovychi-jewish-cemetery/>

складалася з 20 господарів, які виконували функції радників. Вони обирали зі свого середовища голову громади та його представника. У виборах брали участь і вищезгадані євреї з околиць міста. Реб Еліезер Штерлінг був обраний головою громади в період до Першої світової війни, і він керував громадою віддано. Він займався різними потребами громади і жертвував власними інтересами на користь громадськості.

Мій дідусь реб Моше Лейб Бодек раніше був головою громади і був обраний християнами представником до [міської] ради. У той час, коли синагогу будували, його відправили в Америку збирати гроші на синагогу.

Більшість євреїв міста були вбиті разом з усіма іншими мучениками, які були вбиті німцями та їхніми помічниками, нехай їхні імена будуть стерті. Кілька євреїв, яким дивом вдалося врятуватися, сьогодні живуть в Ізраїлі та діаспорі».⁷⁵⁴

Петро Марціщук

Під час нацистської окупації Щуровичів родина Марціщуків (Ян, Анна та Петро) допомагала переховуватися євреям Алексу та Кларі Гарт, Ізааку та Менделю Фрідманам. Родина Марціщуків була удостоєна звання «Праведники народів світу»⁷⁵⁵.

Щуровичі, мацеви на єврейському цвинтарі.⁷⁵⁶

⁷⁵⁴ Іцхак Штерлінг Моє місто Щуровичі. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/radekhov/rad461.html>

⁷⁵⁵ Historia pomocy – Rodzina Marciszczuków URL: <https://sprawiedliwi.org/pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-marciszczukow>

⁷⁵⁶ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Вперше він фігурує на австро-угорських картах 1880-х років, а найдавніші збережені надгробки відносяться до кінця XIX століття. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/shchurovychi-jewish-cemetery/>

Вид на місто Яворів

Вперше Яворів згадується у 1376 році в городських і земських актах, де йдеться про надання королем Владиславом Опольчиком братам Рейнгольду і Нитку сіл Нових Селиськ та Порудного, що межували з Яворовом.

У 1498 році Яворів був зруйнований молдавським господарем Стефаном Великим під час походу на Галичину з великою ордою турків і татар. Ще один татарський набіг на місто був у 1507 році.

У 1569 році Яворову було надано магдебурзьке право. Тоді ж було створено окреме староство з центром у Яворові.

На початку XVII ст. Яворів став значним ремісничим і торговим центром, де проживало понад 2 тис. населення. Сюди було перенесено друкарню відомого польського друкаря Яна Шеліги.

У 1621 році в Яворові був заснований монастир. Тоді в місті мешкало 20 шевців, 10 ковалів, 16 різників, 9 кравців, 27 гончарів, 33 гарбарів. В Яворові були броварня, олійниця, чотири млини, воскобійня і склад солі.

⁷⁵⁷Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинської літописи // Записки НТШ. Львів, 1901. Т. XLI. С. 1-72. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskiyi/Khronologiiia_podii_Halytskovolynskoi_litopysy.pdf?;

Данилюк Ю.З., Дмитрук В.І. ЯВОРІВ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2013. - 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Yavoriv_mst; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. — Lwów, 1870. — Т. 2 / [oprac. O. Pietruski, X. Liske]. — .151-154. — Nr. 85.; Гронський Й. Нарис історії Яворівщини. Львів, 2008. 240 с.; Маланчук В. Яворів // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. К., 1968. Т. 14: Львівська область / Ред. кол.тому: В. Маланчук (гол. редкол.), П. Пастер (відп. секр. редкол.) та ін. С. 892-906.; Б. Смерека Документ з ранньої історії міста Яворів 1478 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2019. Вип. 52. Том 1. — С. 9 – 16. ISSN 2076-8982.

З другої половини XVII ст. Яворів стає важливим центром політичного життя. Свою резиденцію тут мав король Ян III Собеський (1629-1696), який з 1647 року став яворівським старостою. У нього був тут замок (правда, дерев'яний), у якому навіть деякий час містився королівський монетний двір. Сюди для переговорів прибували правителі та послы різних країн. Яворів був улюбленим містом Яна Собеського.

Староство і Повітовий суд в Яворові. Поштівка початку XX століття⁷⁵⁸

Цікавий факт. У жодному іншому місті Галичини українці не мали кількісної переваги над іншими національностями.

Наприклад, у 1880 році у Яворові мешкало 5856 греко-католиків, 2169 євреїв і 1047 римо-католиків. В той же час у інших містах Галичини більшу частину населення складали євреї та поляки.

У Яворові діяло кілька українських купецьких династій. Про рівень заможності тих родин тепер свідчать декілька пам'ятників на українському цвинтарі з італійського мармуру.

У XX ст. яворівці брали активну участь у національно-визвольних змаганнях, створенні ЗУНР. 1 листопада 1918 року з числа учнів гімназії була створена яворівська студентська чота. Значна частина вояків УСС влилася до лав УГА. В бою під Мотовилівкою поліг яворівець Микола Загаєвич – сотник армії УНР, який похований на Аскольдовій могилі в Києві.

⁷⁵⁸ URL: <https://photo-lviv.in.ua/kortka-istoriia-yavorova-iliustrovana-poshtivkamy-pochatku-khkh-stolittia/> (дата звернення: 02.03.2023).

Єврейська спільнота⁷⁵⁹

У першій половині ХХ ст. на Яворівщині, як і в усій Галичині, значну частину населення становили євреї. Так, згідно статистичних даних, на 1.01. 1939 р. у Яворівському повіті проживало 5185 євреїв. Це була третя за чисельністю етнічна група, переважну більшість становило корінне українське населення – 73945 осіб, на другому місці – поляки, 6545 осіб.

Щодо розселення євреїв, то воно було дисперсне, хоча при цьому більшість з них проживала у Яворові та інших містечках, та майже в кожному селі проживало від кількох до кількох десятків.

Будівля синагоги в Яворові, 1961 р.⁷⁶⁰

У 1658 році в Яворові було засновано синагогу. Мурована з цегли синагога постала в ХІХ столітті на площі на південний захід від Ринку. Розпланувально-просторову синагогальну структуру традиційно увиразнювали три аркові вікна чоловічої молитовної зали й дві осі лучкових вікон двоярусних приміщень пуліша з жіночими галереями на південному фасаді. Велика будівля була увінчана профільованим карнизом, підкреслена наріжними пілястрами, покрита бляшаним дахом.

---

⁷⁵⁹ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939 = Ethnic groups of the South-Western Ukraine (Halycyna-Galicia) 1.1.1939: нац. статистика Галичини / Володимир Кубійович; vorwort G. Stadtmuller. – Вісбаден: Отто Гаррасовіц, 1983. – С. 30-32. – ISBN 3-447-02376-7. URL: <https://diasporiana.org.ua/wpcontent/uploads/books/10893/file.pdf> (дата звернення: 02.03.2023).

⁷⁶⁰ Фото з архіву Інституту „Укрзахідпроектреставрація”. Джерело: Бойко О. Втрачені пам’ятки сакральної архітектури Львівщини: синагоги. – Пам’ятки України, 2006 р., № 3, с. 57. URL: https://www.pslava.info/JavorivM_Synagoga,214247.html (дата звернення: 02.03.2023).

У радянський час приміщення перебудували на лазню, що призвело до втрати архітектурного вистрою споруди, зокрема було перерубано віконні прорізи, абсолютно знищено інтер'єр. На початку 1990-х років на замовлення Яворівського міськвиконкому Інститут «Укрзахідпроектреставрація» провів наукові дослідження будівлі й підготував пропозиції щодо її адаптації. Проте невдовзі колишню синагогу таки розібрали.

Гетто⁷⁶¹ – організоване у південній частині міста. З 1941 р. німецька влада заборонила євреям пересуватися центральними вулицями міста та виходити на ринкову площу. Хоча до грудня 1942 р. у Яворові не було закритого гетто, євреям не дозволяли залишати місто. Головною проблемою для них було забезпечення своїх родин продуктами харчування. Багато людей померло від голоду та хвороб.

З осені 1941 р. німці регулярно проводили облави з метою набору молодих євреїв на примусові роботи у Винники, Якторів та Львів (у Янівський концтабір). Близько 1 тис. євреїв із Яворова побували у робочих таборах.

10 червня 1942 р. у Яворів прибуло 247 євреїв з містечка Великі очі. Перша депортація яворівських євреїв до «табору смерті» відбулась значно пізніше, ніж в інших місцевостях Галичини – 7 грудня 1942 р. війська СС, української та єврейської поліції з Львівського гетто оточили місто. Понад 1,5 тис. євреїв було зібрано на площі біля головної синагоги і 8 грудня разом з членами Юденрату та єврейської поліції відправлено у Белжець. Додатково під час акції у своїх будинках і схованках було вбито 200–300 євреїв. Після депортації німецька адміністрація наказала утворити закрите гетто біля головної синагоги на ринковій площі. Близько 1 тис. людей, які вижили після останньої акції, поселилися у 80-ти будинках на трьох вулицях.

У середині грудня 1942 р. Яворівське гетто стало основним в усьому районі. Сюди були переселені євреї з Краківця, Судової Вишні, Городка Яггелонського, Мостиська, Озомпа, Твердої, Крукеничів та інших сіл. Таким

⁷⁶¹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.; Kruglov A., Jaworów, [w:] The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, G.P. Megargee, M. Dean [red.], t. II, cz. A, Bloomington–Indianapolis 2012.; Олександр Пагіря Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944pp. URL: <https://web.archive.org/web/20131104042442/>; <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353//>; <https://web.archive.org/web/20171206074559/https://eleven.co.il/article/15412>; Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 18–19; Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. Munich: Oldenbourg, 1996. S. 240. https://shron1.chtyvo.org.ua/Dieter_Pohl/Nationalsozialistische_Judenverfolgung_in_Ostgalizien_1941-1944_Organisation_und_Durchfhrung__en.pdf?

чином, чисельність в'язнів гетто становила 5 тис. осіб. Після утворення закритого гетто німці розділили євреїв на дві групи: невелика група чисельністю 80 осіб працювала на вермахт і жила поза межами гетто у спеціальному кварталі, і більша частина в'язнів гетто.

В січні 1943 р. серед в'язнів виникли підпільні групи опору, які напередодні ліквідації гетто втекли до лісу, де організували партизанський загін. Остаточна ліквідація гетто розпочалася 16 квітня 1943 р. – війська СС підпалювали будинки, де ховалися люди в схованках і бункерах, і стріляли в кожного, хто намагався втекти. Інших зібрали у синагозі.

Після селекції всіх молодих чоловіків розіслали по різних робочих таборах, а жінок та дітей (4,4 тис. осіб) відвели до лісу на Піщаній горі, що в народі звали – Сиксова і там стратили. Через тиждень німці також розстріляли групу євреїв, які жили поза межами гетто.

На час приходу Червоної армії тільки 12 осіб з єврейської громади Яворова пережили Голокост, переховуючись у польських та українських селян.

У 1997 році на цьому місці встановлено скромний меморіал, який, на жаль, стоїть несправедливо забутим.

**Мацева в пам'ять про вбитих на цьому місці євреїв.
Яворів, повоєнний період.⁷⁶²**

⁷⁶² URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/89687?ref=city&nid=1004> Фото походить із колекції «І я все ще бачу їхні обличчя» (<http://www.shalom.org.pl/index.htm>) Фонд.// (дата звернення: 03.03.2023).

Пам'ятник у формі символічної могили на честь розстріляних євреїв Яворова в ізраїльському місті Холон (ש 717, джерело фото)

ЗМІСТ

№ з/п	Назва міста, містечка, села	Ст.	№ з/п	Назва міста, містечка, села	Ст.	№ з/п	Назва міста, містечка, села	Ст.
	Передмова	2				60.	Розділ	329
1.	Львів	3	29.	Івано-Франкове	201	61.	Рудків	333
2.	Белз	30	30.	Кам'янка-Бузька	205	62.	Самбір	337
3.	Берездівці	36	31.	Климець	211	63.	Сасів	347
4.	Бібрка	40	32.	Комарне	213	64.	Свірж	354
5.	Білий Камень	52	33.	Краківець	220	65.	Скелівка	357
6.	Борислав	58	34.	Крукеничі	226	66.	Сколе	360
7.	Броди	74	35.	Кукезів	228	67.	Сокаль	364
8.	Буськ	82	36.	Куликів	230	68.	Соколівка	369
9.	Варяж	89	37.	Лавочне	233	69.	Станіславчик	371
10.	Великі Мости	92	38.	Лешнів	235	70.	Стара Сіль	372
11.	ВерхнєВисоцьке	100	39.	Лисятич	238	71.	Старий Добротвір	375
12.	Вибранівка	103	40.	Лопатин	241	72.	Старий Самбір	377
13.	Винники	106	41.	Магерів	245	73.	Стебник	382
14.	Волове	110	42.	Меденичі	249	74.	Стоянів	386
15.	Вузлове	111	43.	Миколаїв	254	75.	Стрий	389
16.	Глиняни	113	44.	Мостиська	262	76.	Судова Вишня	401
17.	Гологорів	120	45.	Немирів	268	77.	Східниця	407
18.	Городок	124	46.	Нижанковичі	272	78.	Тартаків	412
19.	Гусаків	130	47.	Нижнє Синьовидне	274	79.	Топорів	415
20.	Доброміль	132	48.	Нове Місто	279	80.	Трускавець	419
21.	Довге	141	49.	Новий Витків	275	81.	Труханів	424
22.	Дрогобич	143	50.	Новий Яричев	281	82.	Турка	426
23.	Дунаїв	160	51.	Нові Стрілища	285	83.	Угнів	438
24.	Жидачів	163	52.	Олесько	288	84.	Унів	441
25.	Жовква	169	53.	Перемишляни	293	85.	Хирів	448
26.	Журавно	177	54.	Підгородці	300	86.	Ходорів	452
27.	Золочів	182	55.	Підкамень	304	87.	Червоноград	459
28.	Іванівка	199	56.	Поморяни	312	88.	Чижиків	469
			57.	Потелич	315	89.	Щирець	472
			58.	Рава-Руська	318	90.	Щуровичі	476
			59.	Ралівка	325	91.	Яворів	479